

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кафедра міжнародного права,
європейської та євроатлантичної інтеграції

Спеціальність 293 «Міжнародне право»
Освітня програма 293.00.01 «Міжнародне право»

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему:

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ
БІЖЕНЦІВ

Здобувача 4 курсу
денної форми навчання
Дорофєєвої Анжеліки Романівни

Науковий керівник:
к.ю.н., доцент кафедри
міжнародного права,
європейської та євроатлантичної
інтеграції
Каспрук Екмен Оксана Сергіївна

Київ - 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ	7
1.1. Еволюція міжнародно-правової концепції захисту біженців.....	7
1.2. Поняття, ознаки та юридична природа статусу біженця у сучасному міжнародному праві.....	12
1.3. Система джерел міжнародно-правового регулювання статусу біженців та їх взаємодія.....	19
РОЗДІЛ 2 МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ	28
2.1. Міжнародно-правові гарантії та процедурні стандарти визначення статусу біженців	28
2.2. Договірно-правові механізми регулювання статусу біженців	34
2.3. Інституційні механізми міжнародно-правового регулювання статусу біженців ..	42
РОЗДІЛ 3 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ	56
3.1. Вплив збройних конфліктів та масових міграційних процесів на розвиток міжнародного інституту біженства	56
3.2. Україна в контексті трансформації міжнародно-правового режиму захисту біженців	61
3.3. Перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання статусу біженців в умовах глобальних криз.....	65
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПО – внутрішньо переміщені особи.

ЄС – Європейський Союз.

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини.

МКС – Міжнародний кримінальний суд.

МОМ – Міжнародна організація з міграції.

ОАЄ – Організація Африканської Єдності.

ООН – Організація Об'єднаних Націй.

РФ – Російська Федерація.

СЄСП – Спільна європейська система притулку.

УВКБ ООН – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

ASEAN – Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of Southeast Asian Nations).

EUAA – Європейське агентство з питань притулку (European Union Agency for Asylum).

SAARC – Південноазійська асоціація регіонального співробітництва (South Asian Association for Regional Cooperation).

Non-refoulement – принцип невислання (заборона примусового повернення біженців до країн, де їм загрожує небезпека).

Jus cogens – імперативна норма міжнародного права, від якої не можна відступати.

Ex lege – в силу закону.

Opinio juris – переконання держави в юридичній обов'язковості певної практики.

Asylum shopping – «шопінг притулком» (явище, коли шукач притулку подає заяви в декількох державах для вибору найбільш сприятливої процедури).

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема вимушеної міграції на сучасному етапі набула ознак глобального виклику, що актуалізує питання дієвості міжнародно-правових інструментів захисту біженців. За даними УВКБ ООН, кількість переміщених осіб перевищила 120 млн, однак ключова проблема полягає не в масштабах міграції, а в прогалинах міжнародного права.

Базові засади статусу біженця, визначені Конвенцією 1951 року та Протоколом 1967 року, не охоплюють низку сучасних категорій вимушених мігрантів. Проблемне поле дослідження становлять три конкретні прогалини міжнародно-правового регулювання: по-перше, відсутність нормативного розмежування між поняттями «біженець», «кліматичний мігрант» та «внутрішньо переміщена особа»; по-друге, колізії між принципом non-refoulement та національними заходами контролю кордонів; по-третє, неузгодженість універсальних стандартів із регіональними правовими режимами ЄС та Африканського союзу.

Для міжнародно-правової науки актуальним є перегляд підходів до визначення статусу біженця в умовах гібридних конфліктів, де міграція використовується як інструмент політичного тиску. Для України, яка імплементує міжнародні норми в умовах агресії РФ, актуальним є правовий аналіз невідповідності національного законодавства міжнародним стандартам захисту біженців.

Ступінь дослідженості теми. Попри значну увагу зарубіжних науковців, у вітчизняній правовій доктрині бракує комплексних досліджень, які враховують останні зміни в Спільній європейській системі притулку та виклики, спричинені війною Росії проти України.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – провести міжнародно-правовий аналіз сучасного регулювання статусу біженців, виявити недоліки правозастосовної практики та обґрунтувати шляхи оптимізації механізмів захисту прав цієї категорії осіб на глобальному та регіональному рівнях.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання:

1. Простежити історичний розвиток інституту біженців у міжнародному праві.
2. Розмежувати та визначити співвідношення понять «біженець», «шукач притулку», «переміщена особа» та «екологічний мігрант» у контексті сучасного міжнародного права.
3. Охарактеризувати систему ключових міжнародно-правових документів, що визначають статус біженців, з акцентом на принципі non-refoulement.
4. Проаналізувати регіональну специфіку правового регулювання статусу біженців на прикладі Європейського Союзу та Африканського Союзу.
5. Визначити основні труднощі імплементації міжнародних стандартів захисту біженців у правову систему України.
6. Окреслити перспективи подальшого зближення міжнародних та національних правових норм у сфері захисту біженців в умовах сучасних міграційних криз.
7. Розробити конкретні рекомендації щодо вдосконалення правозахисних механізмів для біженців з огляду на актуальні виклики.

Об'єкт дослідження – комплекс міжнародних суспільних відносин, які формуються у зв'язку з вимушеною міграцією та потребою надання правового захисту особам, що зазнають переслідувань.

Предмет дослідження – міжнародно-правові норми, принципи та інституційні механізми, що закріплюють статус біженців, особливості їх реалізації в національних системах, а також практика міждержавної співпраці.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складають загальнонаукові та спеціальні юридичні методи. Історико-правовий метод дозволив дослідити еволюцію інституту біженців. Формально-логічний метод застосовано для аналізу змісту ключових дефініцій. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення універсальних та регіональних підходів. Системний метод сприяв розгляду міжнародної системи захисту біженців як цілісного утворення. Методи

аналізу та синтезу застосовано для узагальнення практики УВКБ ООН та ЄСПЛ. Також використано техніко-юридичний метод та метод тлумачення правових норм.

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є одним із перших у вітчизняній юриспруденції комплексних досліджень, що аналізує сучасний стан міжнародно-правового регулювання статусу біженців крізь призму реформування європейської системи притулку та безпекових викликів, пов'язаних з агресією РФ проти України. Поглиблено аналіз співвідношення категорії «біженець» з іншими видами вимушених мігрантів в умовах гібридних війн. Розширено розуміння юридичної природи статусу біженця як заміни державного захисту. Дістали подальшого розвитку положення щодо імплементації міжнародних стандартів у законодавство України. Сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання сформульованих висновків та рекомендацій у подальших наукових дослідженнях, у викладацькій діяльності, а також у роботі державних органів України з удосконалення національного законодавства у сфері захисту прав біженців.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 77 сторінок. Список використаних джерел містить 51 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ

1.1. Еволюція міжнародно-правової концепції захисту біженців

Становлення інституту біженців у міжнародному праві є тривалим історичним процесом, який відображає розвиток уявлень про права людини, державний суверенітет та гуманітарні зобов'язання. У давнину право притулку існувало переважно у формі релігійних або звичаєвих норм, що дозволяли переслідуваним особам знаходити захист на території храмів або святилищ. У Стародавній Греції, Римі, Єгипті та інших цивілізаціях існували священні місця, де переслідувані могли отримати тимчасовий захист. Однак такі практики не мали системного характеру і не формували сталих міжнародних зобов'язань. Захист надавався як акт милосердя або релігійної побожності, а не як юридичне право особи, що могло бути реалізоване в судовому порядку. Відсутність формальних механізмів захисту означала, що доля особи, яка шукала притулку, залежала виключно від розсуду правителя або жерців [1, с. 120].

Переломним моментом у формуванні світського підходу до притулку стали релігійні війни в Європі XVI–XVII століть, які спричинили масове переміщення населення через релігійні переслідування. Нантський едикт 1598 року у Франції та Вестфальський мир 1648 року заклали основи для визнання права територіального суверена надавати захист особам, які зазнавали переслідувань за релігійною ознакою в інших державах. Ці документи стали першими міжнародно-правовими актами, які побічно визнавали існування категорії осіб, що потребують захисту за межами власної держави. Юридичним наслідком цього етапу стало визнання притулку як невід'ємної складової суверенітету, а не як міжнародного зобов'язання. Поняття біженця ще не набуло чітких юридичних ознак і фактично ототожнювалося з політичним чи релігійним вигнанцем, статус якого визначався виключно волею приймаючого

монарха. Такий підхід створював значну невизначеність: особа, яка отримала притулок в одній державі, могла бути видана іншій за політичними мотивами [2].

Індустріальна революція та зростання національно-визвольних рухів у ХІХ столітті суттєво розширили коло осіб, які змушені були залишати батьківщину. Поява значної кількості політичних емігрантів зумовила необхідність укладення перших двосторонніх угод про видачу злочинців. Юридичним результатом стало розмежування звичайних кримінальних злочинців та осіб, переслідуваних з політичних мотивів. Принцип невидачі політичних злочинців, закріплений у національному законодавстві багатьох європейських держав та у міждержавних договорах того часу, став важливим кроком до визнання особливого статусу осіб, які потребують захисту. Цей принцип ґрунтувався на ідеї, що політичні переслідування не є злочином, а тому особи, які їх зазнають, не повинні підлягати екстрадиції. Втім, цей захист залишався прерогативою держави, а не правом індивіда, що означало, що держава могла відмовити у захисті з політичних міркувань. Крім того, визначення того, чи є переслідування політичним, залишалося на розсуд держави притулку, що створювало можливості для зловживань [31].

Докорінна зміна підходів відбулася після Першої світової війни, яка породила безпрецедентні за масштабами потоки переміщених осіб та біженців внаслідок розпаду імперій та більшовицького терору. Ключовим юридичним досягненням стало те, що Ліга Націй уперше в історії взяла на себе координуючу роль у вирішенні проблеми біженців, ознаменувавши перехід від суто двостороннього до багатостороннього, інституціоналізованого регулювання. Призначення Фрітьофа Нансена першим Верховним комісаром у справах російських біженців та запровадження так званих «нансенівських паспортів» стали ключовими новаціями 1920-х років. Нансенівський паспорт був посвідченням особи для осіб без громадянства, яке визнавалося багатьма державами і дозволяло біженцям легально пересуватися та працювати. Однак угоди, укладені під егідою Ліги Націй, мали обмежений характер, оскільки стосувалися лише певних категорій біженців (російських, вірменських, ассирійських) і не встановлювали універсального визначення поняття «біженець». Вони радше вирішували практичне завдання

документування осіб без громадянства, аніж формували цілісну систему захисту прав. Крім того, дія цих угод була обмежена в часі та залежала від політичної волі держав-учасниць [35, р. 102].

Міжвоєнний період завершився створенням у 1938 році Міжнародної конвенції про статус біженців, яка так і не набула широкої підтримки через загострення міжнародної обстановки та наближення Другої світової війни. Незважаючи на її невдачу, саме в цей час було напрацьовано важливий досвід адміністративного та правового регулювання статусу біженців, який ліг в основу післявоєнних механізмів. Друга світова війна та Голокост з неймовірною силою продемонстрували катастрофічні наслідки беззахисності людини перед обличчям державного терору, коли мільйони людей стали жертвами расової, етнічної та політичної дискримінації, не маючи жодних правових механізмів захисту. Це усвідомлення зумовило принципово новий етап розвитку міжнародного права, заснований на визнанні природних і невідчужуваних прав людини. Війна показала, що держава не може бути єдиним гарантом прав людини, оскільки саме держава часто стає джерелом загрози [38].

Створення Організації Об'єднаних Націй у 1945 році та ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 року створили ідеологічне підґрунтя для кодифікації права біженців. Стаття 14 Декларації проголосила право кожної людини шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це було визнанням на міжнародному рівні того, що захист від переслідувань є фундаментальним правом людини, а не дискреційним актом держави. Хоча саме право на отримання притулку ще не було закріплене як абсолютне (Декларація не зобов'язувала держави надавати притулок), вона заклала фундамент для подальшої кодифікації. Декларація також встановила важливий принцип: право на притулок не поширюється на осіб, які переслідуються за неполітичні злочини або діяння, що суперечать цілям і принципам ООН, що згодом було розвинуте в Конвенції 1951 року [46].

Кульмінацією цього процесу стало ухвалення 28 липня 1951 року Конвенції про статус біженців, яка заклала універсальний фундамент сучасного міжнародного

режиму захисту. Конвенція стала першим юридично обов'язковим документом, який системно регулював права та обов'язки біженців, а також зобов'язання держав щодо їх захисту. Головним юридичним результатом стало те, що Конвенція вперше запропонувала уніфіковане визначення поняття «біженець», яке базувалося на індивідуалізованому понятті «обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань» за п'ятьма чітко визначеними ознаками: раса, релігія, національність, належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Таке визначення мало на меті відмежувати біженців від економічних мігрантів та осіб, які тікають від загального насильства, зосередившись на індивідуальному переслідуванні. Конвенція також закріпила ключові принципи, зокрема заборону примусового повернення (*non-refoulement*), недискримінацію, доступ до судів, право на працю та освіту [3].

Конвенція 1951 року мала, однак, суттєві обмеження: вона стосувалася лише осіб, які стали біженцями внаслідок подій, що відбулися до 1 січня 1951 року в Європі. Це обмеження було зумовлене прагненням держав не брати на себе безстрокових зобов'язань щодо майбутніх, непередбачуваних потоків біженців, а також бажанням обмежити відповідальність країнами, які безпосередньо постраждали від Другої світової війни. Проте деколонізація Африки та Азії, численні регіональні конфлікти 1950–1960-х років швидко виявили недостатність такого підходу. Мільйони людей змушені були тікати від війн за незалежність, міжетнічних конфліктів та політичних репресій у нових незалежних державах, але не підпадали під дію Конвенції через її обмеження. Відповіддю на цей виклик стало ухвалення у 1967 році Протоколу щодо статусу біженців, який ліквідував часові та географічні обмеження Конвенції, надавши їй справді універсального характеру. Протокол фактично поширив дію Конвенції на всіх біженців, незалежно від часу та місця подій, що змусили їх залишити батьківщину. Ці два документи утворили так звану Женевську систему захисту біженців, яка залишається наріжним каменем міжнародного права біженців донині [8].

Паралельно з універсальним процесом відбувався розвиток регіональних систем захисту, які враховували специфіку окремих континентів. Конвенція Організації Африканської Єдності 1969 року суттєво розширила визначення біженця,

включивши до нього осіб, які тікають від зовнішньої агресії, окупації, іноземного панування або подій, що серйозно порушують публічний порядок. Це визнання специфіки африканських конфліктів, де переслідування часто мали колективний характер, а люди тікали не лише від індивідуальних переслідувань, але й від масового насильства та хаосу, стало важливим юридичним прецедентом. Такий підхід значно випередив аналогічні тенденції в інших регіонах, де концепція «субсидіарного захисту» для жертв загального насильства з'явилася лише наприкінці ХХ століття [32]. У Європі, своєю чергою, почала формуватися Спільна європейська система притулку, яка прагнула не лише імплементувати норми Конвенції 1951 року, але й гармонізувати процедури надання притулку та умови прийому біженців, що зрештою призвело до ухвалення низки директив та регламентів. Європейська система орієнтувалася на створення єдиного простору притулку, де біженці могли б користуватися однаковими правами незалежно від того, в якій державі-члені вони перебувають [5, с. 293].

Таким чином, еволюція міжнародно-правової концепції захисту біженців пройшла шлях від дискреційного права держав надавати притулок окремим особам до формування складної, багаторівневої системи міжнародних зобов'язань, заснованої на визнанні індивідуальних прав людини. Сучасний етап розвитку цієї концепції характеризується пошуком відповідей на нові виклики, які не були передбачені творцями Конвенції 1951 року. До таких викликів належать, зокрема, масові потоки «екологічних біженців», переміщених внаслідок зміни клімату та стихійних лих; використання притулку як елемента гібридних воєн, коли держави штучно створюють міграційні кризи для дестабілізації сусідніх країн; а також криза мультилатералізму та солідарності між державами у розподілі відповідальності за захист переслідуваних осіб, коли більшість біженців концентруються в країнах Глобального Півдня, а багаті держави намагаються уникнути відповідальності. Подальший розвиток концепції залежатиме від здатності міжнародного співтовариства адаптувати принципи Женевської системи до реалій ХХІ століття, зберігаючи її гуманістичну сутність та забезпечуючи ефективний захист прав біженців у глобальному масштабі

1.2. Поняття, ознаки та юридична природа статусу біженця у сучасному міжнародному праві

Центральне місце в системі міжнародно-правового захисту біженців посідає визначення самого поняття «біженець». Саме воно слугує основним орієнтиром для виокремлення кола осіб, на яких поширюються спеціальні гарантії та правозахисні процедури. Без чіткого та уніфікованого визначення неможливо було б забезпечити однакове застосування міжнародних норм різними державами, а також уникнути зловживань з боку осіб, які не потребують реального захисту. Нормативне закріплення цього терміну, що міститься у статті 1 Конвенції про статус біженців 1951 року в редакції Протоколу 1967 року, стало результатом досягнення непростого балансу між гуманітарними зобов'язаннями та суверенними прерогативами держав. Держави-учасниці прагнули, з одного боку, забезпечити захист осіб, які дійсно потребують міжнародної підтримки, а з іншого – не створити надто широких можливостей для отримання статусу тими, хто переслідує економічні або інші цілі. Пройшовши випробування часом у правозастосовній практиці як на міжнародному, так і на національному рівнях, це визначення продовжує викликати наукові дискусії щодо своєї адекватності сучасним викликам. Особливо гостро ці дискусії постають у контексті новітніх форм переслідувань, таких як гендерно зумовлене насильство, переслідування за ознакою сексуальної орієнтації або вимушене переміщення внаслідок збройних конфліктів, де джерелом загрози можуть бути недержавні актори [11, с. 220].

Згідно з пунктом А(2) статті 1 Конвенції 1951 року, кваліфікація «біженець» надається особі, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань знаходиться за межами країни своєї громадянської належності і не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань. Це визначення також охоплює осіб без громадянства, які перебувають за межами країни свого попереднього постійного проживання і не можуть або не бажають повернутися до неї через подібні

побоювання. Важливо зазначити, що Конвенція не вимагає від особи довести, що переслідування вже мало місце; достатньо наявності обґрунтованих побоювань щодо майбутніх переслідувань. Це положення має вирішальне значення, оскільки дозволяє надавати захист до того, як особа реально постраждає, що відповідає превентивній меті міжнародного захисту. Крім того, визнання статусу біженця можливе навіть у разі, якщо особа не може або не бажає повернутися не через страх, а через неможливість отримати захист з інших причин, наприклад, через повний колапс державних структур [3].

Ключовим елементом цієї правової конструкції виступає «обґрунтоване побоювання стати жертвою переслідувань». Це формулювання органічно поєднує дві складові: суб'єктивне сприйняття загрози самою особою та об'єктивне підтвердження її реальності. Суб'єктивна складова відображає внутрішній психологічний стан індивіда, його особистий страх перед поверненням на батьківщину. Цей страх може ґрунтуватися на власному досвіді переслідувань, досвіді родичів або осіб, які перебувають у подібному становищі, або на загальній ситуації в країні походження. Однак самого суб'єктивного страху недостатньо – він має бути підтверджений об'єктивними обставинами. Об'єктивна складова передбачає наявність фактичних доказів, документів, свідчень чи експертних оцінок, які підтверджують високий ступінь ймовірності зазнати переслідувань у разі повернення до країни походження. Практика УВКБ ООН та національних органів свідчить про те, що стандарт доведення у справах біженців є нижчим, ніж у кримінальних процесах: достатньо «розумної ймовірності» або «реальної загрози», а не доведення поза розумним сумнівом. Це пов'язано з тим, що біженці часто не мають доступу до офіційних документів, які б підтверджували факти переслідувань, оскільки такі документи видаються державою, яка сама є джерелом загрози [20].

Саме поняття «переслідування» навмисно не конкретизоване в Конвенції, що дозволяє тлумачити його з урахуванням розмаїття можливих форм порушень прав людини в різних історичних та політичних контекстах. Така гнучкість є безперечною перевагою, оскільки дозволяє адаптувати застосування Конвенції до новітніх форм дискримінації та насильства, які не могли бути передбачені її розробниками. У

доктрині міжнародного права та діяльності УВКБ ООН під переслідуванням прийнято розуміти грубі порушення основоположних прав людини, такі як посягання на життя, свободу та особисту недоторканність, застосування тортур, жорстоке або таке, що принижує гідність, поводження. Разом з тим, переслідування може проявлятися не лише в окремих тяжких діяннях, а й у системній дискримінації, яка створює нестерпні умови для проживання в країні. Наприклад, тривале позбавлення доступу до освіти, медичної допомоги, працевлаштування або правосуддя на дискримінаційній основі може становити переслідування, навіть якщо відсутні прямі акти фізичного насильства. Важливо також зазначити, що переслідування може походити не лише від держави, але й від недержавних акторів, якщо держава не може або не бажає забезпечити ефективний захист від такої загрози [4, с. 159].

Наступною обов'язковою ознакою, що дозволяє відрізнити біженців від інших міграційних категорій, є причинно-наслідковий зв'язок між побоюваннями переслідувань та однією з п'яти підстав, передбачених Конвенцією: раса, віросповідання, національність, належність до певної соціальної групи чи політичні погляди. Цей перелік є закритим, що породжує певні труднощі в сучасних умовах, адже збройні конфлікти, екологічні лиха чи економічні негаразди змушують людей тікати з дому через чинники, не охоплені конвенційними нормами. Наприклад, особа, яка тікає від загального насильства під час громадянської війни, може не мати можливості довести, що вона переслідується саме за однією з п'яти ознак, оскільки загроза є колективною та недиференційованою. Для таких випадків у багатьох правових системах були розроблені додаткові форми захисту (субсидіарний, тимчасовий), які не вимагають встановлення індивідуального зв'язку з конвенційною підставою, але й не надають повного статусу біженця. Переслідування на релігійному ґрунті може набувати різних форм: заборона на відправлення релігійних обрядів, примушування до іншої віри, дискримінація в освіті, працевлаштуванні чи доступі до публічних посад через релігійні переконання. Поняття національності трактується широко, включаючи як офіційне громадянство, так і етнічну, мовну чи культурну ідентичність, навіть якщо відповідна група не має власної державності [43, р. 658].

Найбільше питань для тлумачення викликає категорія «належність до певної соціальної групи», яка не має уніфікованого визначення і є найдинамічнішим елементом, що еволюціонує разом із суспільними змінами та правосвідомістю. У практиці УВКБ ООН, судів та адміністративних органів, які розглядають питання притулку, сформувалося два основні підходи. Перший – концепція «захищених характеристик», згідно з якою соціальна група об'єднана вродженою або незмінною ознакою (наприклад, стать, сексуальна орієнтація, генетичні особливості), яку особа не може змінити або не повинна змушена змінювати. Другий – концепція «соціального сприйняття», де група вирізняється в суспільстві як окрема і піддається дискримінації саме через це (наприклад, колишні державні службовці, журналісти-розслідувачі). Завдяки гнучкому тлумаченню цієї категорії в останні десятиліття було визнано такими, що потребують захисту, жінок, які зазнають каліцтва геніталій або домашнього насильства, осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, а також жертв торгівлі людьми. Політичні погляди як підстава для переслідування охоплюють не лише формальне членство в партіях чи активну політичну діяльність, а й будь-які переконання, що суперечать офіційній лінії влади, включаючи концепцію «приписуваних політичних поглядів», коли влада помилково вважає особу носієм опозиційних настроїв і переслідує її на цій підставі, навіть якщо насправді таких поглядів особа не має [48].

Третьою обов'язковою умовою для набуття статусу біженця є перебування за межами країни походження. Цей територіальний критерій принципово відрізняє біженців від внутрішньо переміщених осіб, які, хоча й покинули свої домівки через ті самі причини (війна, переслідування), залишаються під юрисдикцією власної держави та її захистом. Внутрішньо переміщені особи не можуть претендувати на статус біженця, оскільки формально вони все ще перебувають під захистом своєї держави, навіть якщо цей захист є неефективним або відсутнім. Це створює значну прогалину в системі міжнародного захисту, оскільки ВПО часто перебувають у більш вразливому становищі, ніж біженці: вони не мають доступу до міжнародних механізмів захисту, залишаючись на території держави, яка часто є джерелом загрози. Останніми роками спостерігається тенденція до посилення уваги до проблем ВПО,

зокрема через прийняття Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення та Кампальської конвенції Африканського Союзу, однак універсального договірної механізму захисту ВПО досі не створено [10, с. 185].

Четвертий елемент – відсутність ефективного державного захисту на батьківщині. Це означає, що держава походження або не бажає, або не здатна захистити особу від переслідувань. Захист вважається неефективним, якщо держава не має дієвих механізмів для запобігання, припинення та покарання актів переслідування, або якщо такі механізми існують, але на практиці не застосовуються (наприклад, через корупцію, дискримінацію або політичний тиск). Якщо джерелом загрози є сама держава, умова також вважається виконаною, оскільки неможливо очікувати, що особа звернеться за захистом до того ж органу, який її переслідує. У випадках, коли загроза походить від недержавних акторів (наприклад, злочинних угруповань, терористичних організацій, вороже налаштованих сусідів), необхідно встановити, чи держава вживає розумних заходів для забезпечення захисту. Якщо держава не може або не бажає це робити, особа може бути визнана біженцем. Нарешті, особа не повинна підпадати під дію застережень, передбачених статтею 1F Конвенції. Ці положення покликані гарантувати, що міжнародний захист не надаватиметься особам, які вчинили особливо тяжкі злочини. Виключення стосується тих, щодо кого є серйозні підстави вважати, що вони вчинили злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності, серйозні неполітичні злочини за межами країни притулку, або діяння, що суперечать цілям та принципам ООН [49].

Юридична природа статусу біженця має деклараторний, а не конститутивний характер. Це принципове положення означає, що особа стає біженцем не з моменту офіційного визнання цього факту державою притулку, а з моменту виникнення обставин, що підпадають під визначення Конвенції 1951 року. Офіційне визнання статусу має лише констатуючий характер і підтверджує факт, який вже існував раніше. Це має важливі практичні наслідки: наприклад, якщо особа вже стала біженцем, але ще не отримала офіційного підтвердження, вона не може бути примусово повернута до країни походження, оскільки принцип *non-refoulement* застосовується незалежно від формального статусу. Крім того, деклараторний характер означає, що права

біженця виникають автоматично з настанням об'єктивних обставин, а не надаються державою як акт розсуду. За своєю суттю статус біженця є субститутом відсутнього захисту з боку держави походження. Коли особа втрачає ефективний правовий зв'язок із власною державою, яка не може або не бажає гарантувати її фундаментальні права, міжнародне співтовариство через інститут притулку перебирає на себе функцію тимчасового захисника. Це явище визначають як «міжнародний захист *ex lege*» – захист, що виникає безпосередньо з норм міжнародного права, незалежно від розсуду окремих держав. Такий підхід підкреслює об'єктивний характер статусу біженця та звільняє його від політичної кон'юнктури [27, с. 75].

Важливою рисою статусу біженця є його тимчасовість. Хоча Конвенція не визначає граничних строків, статус не є безстроковим і припиняється за настання обставин, перелічених у статті 1С, таких як добровільне поновлення захисту країни походження, набуття нового громадянства або свідоме повернення на батьківщину для постійного проживання. Крім того, статус може бути припинений, якщо змінилися обставини в країні походження настільки, що побоювання переслідувань більше не є обґрунтованими (так звана «клаузула припинення»). Важливо, що припинення статусу можливе лише в тому випадку, якщо зміни в країні походження є фундаментальними, тривалими та стійкими. Статус біженця також тісно пов'язаний з принципами конфіденційності та захисту персональних даних, оскільки розголошення інформації про особу або обставини її справи може становити загрозу для її безпеки або безпеки її родичів, які залишилися в країні походження. Крім того, цей статус має особистий характер і не відчужується, хоча поширюється на членів сім'ї, які проживають разом із біженцем, відповідно до принципу єдності сім'ї, що є загальновизнаним звичаєвим принципом міжнародного права біженців [41].

У сучасному міжнародному праві простежується чітка тенденція до розширення концептуальних меж поняття біженця через розробку додаткових і тимчасових форм захисту. Вони застосовуються до осіб, які формально не підпадають під визначення Конвенції 1951 року, але не можуть бути повернуті до країни походження через ризик серйозної шкоди, такої як смертна кара, тортури, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, або через збройний конфлікт, що створює загрозу цивільному

населенню. Найбільш розвиненою є система субсидіарного захисту в Європейському Союзі, передбачена Кваліфікаційною директивою. Особи, які отримують субсидіарний захист, мають менший обсяг прав порівняно з біженцями (наприклад, обмеження щодо возз'єднання сім'ї, доступу до ринку праці, терміну дії статусу), однак вони захищені від примусового повернення. Окрему дискусію в міжнародно-правовій доктрині викликають так звані «екологічні біженці» – особи, переміщені внаслідок кліматичних змін та стихійних лих. За різними оцінками, до 2050 року їх кількість може сягнути 200 мільйонів осіб. Чинне міжнародне право не визнає їх біженцями в розумінні Конвенції 1951 року через відсутність ознаки переслідувань (оскільки зміна клімату не є дією держави або недержавного актора, спрямованою на конкретну особу чи групу). Однак масштаби цього явища та його гуманітарні наслідки спонукають до пошуку нових правових рішень, зокрема пропонується розробка спеціального міжнародного договору про захист кліматичних мігрантів або розширене тлумачення існуючих норм [14, р. 80].

Отже, поняття біженця в сучасному міжнародному праві є складною, ієрархічно побудованою та динамічною конструкцією, що поєднує об'єктивні та суб'єктивні критерії, базується на вичерпному переліку підстав для переслідувань та вимагає встановлення причинно-наслідкового зв'язку між ними. Юридична природа цього статусу визначається його деклараторним, субститутивним та тимчасовим характером, а також нерозривно пов'язана з принципом *non-refoulement* та заборонаю дискримінації. Незважаючи на значні досягнення в кодифікації права біженців, сучасна практика свідчить про нагальну потребу в адаптації конвенційного визначення до новітніх форм переслідувань та переміщень. Зокрема, потребують вирішення питання про включення до сфери дії Конвенції осіб, переміщених внаслідок збройних конфліктів та загального насильства, а також розробка механізмів захисту кліматичних мігрантів. Водночас будь-яке розширення поняття біженця має здійснюватися з обережністю, щоб не допустити «розмивання» статусу та перевантаження системи міжнародного захисту, що може призвести до зниження рівня захисту для тих, хто дійсно цього потребує. Подальший розвиток інституту

біженства має ґрунтуватися на збалансованому підході, який враховує як гуманітарні потреби, так і законні інтереси держав.

1.3. Система джерел міжнародно-правового регулювання статусу біженців та їх взаємодія

Система джерел міжнародно-правового регулювання статусу біженців вирізняється багатшаровістю, структурною складністю та тісним переплетенням норм, що різняться за своїм походженням та юридичною силою. Ця складність є наслідком тривалої еволюції права біженців, яке формувалося під впливом різних політичних, соціальних та гуманітарних чинників. До системи входять договори універсального та регіонального рівнів, норми міжнародного звичаю, загальновизнані правові принципи, акти міжнародних організацій та судові рішення, які разом формують багатоконпонентний нормативний масив, покликаний гарантувати дієвий захист прав біженців. Особливістю цієї системи є те, що вона не обмежується лише спеціалізованими нормами права біженців, але й активно інтегрує норми загального міжнародного права прав людини, гуманітарного права та міжнародного кримінального права. Така інтеграція дозволяє заповнювати прогалини в спеціалізованому регулюванні та забезпечувати більш комплексний захист прав біженців. Наприклад, якщо Конвенція 1951 року не регулює певне питання (наприклад, заборону тортур), застосовуються відповідні норми загальних договорів з прав людини. Крім того, система джерел перебуває в постійному розвитку: з'являються нові регіональні договори, формується практика міжнародних судів, приймаються рекомендаційні акти міжнародних організацій, що свідчить про динамічний характер цієї галузі міжнародного права [38].

Універсальні міжнародні договори утворюють фундамент нормативної ієрархії системи захисту біженців. Передусім це Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол 1967 року. Конвенція 1951 року виступає системоутвірним документом, який заклав підвалини сучасної системи захисту. Її значення важко переоцінити: вона не лише встановила єдине визначення терміну «біженець», але й визначила мінімальні

стандарти поводження з цією категорією осіб, окреслила коло їхніх прав і обов'язків та закріпила основоположний принцип *non-refoulement*. Конвенція передбачає, що біженці мають користуватися правами, які принаймні не менш сприятливі, ніж права іноземців загалом, а в окремих випадках – правами, що надаються власним громадянам (наприклад, у сфері освіти, соціального забезпечення, доступу до суду). Важливо зазначити, що Конвенція не надає біженцям абсолютно всіх прав громадян, але встановлює мінімальні гарантії, які дозволяють їм вести гідне життя в країні притулку. Протокол 1967 року, своєю чергою, усунув часові та географічні обмеження Конвенції, які обмежували її дію особами, що стали біженцями внаслідок подій до 1 січня 1951 року в Європі. Це усунення обмежень мало революційне значення, оскільки дозволило застосовувати Конвенцію до будь-яких біженців, незалежно від часу та місця виникнення переслідувань. Таким чином, Конвенція 1951 року та Протокол 1967 року разом утворили універсальну систему захисту, яка залишається наріжним каменем міжнародного права біженців донині [3; 8].

Інші універсальні договори мають важливе значення для захисту біженців, хоча безпосередньо не регулюють їхній статус. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року фіксують фундаментальні права людини, які гарантуються кожному, хто перебуває під юрисдикцією держав-учасниць, включно з біженцями та особами, які шукають притулку. Хоча ці пакти не містять спеціальних положень про біженців, їхні норми є обов'язковими для держав щодо всіх осіб, які перебувають на їхній території, незалежно від міграційного статусу. Зокрема, стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права забороняє застосування тортур та жорстокого поводження, що тісно пов'язано з принципом *non-refoulement*. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року у статті 3 містить безумовну заборону на вислання, повернення чи екстрадицію особи до іншої держави, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там загрожує застосування катувань. Ця заборона є абсолютною й не передбачає жодних винятків, навіть якщо особа не відповідає критеріям біженця, визначеним Конвенцією 1951 року, або становить загрозу для

національної безпеки. Таким чином, Конвенція проти катувань створює додатковий, більш суворий рівень захисту для всіх осіб, незалежно від їхнього статусу. Не менш важливою для захисту дітей-біженців є Конвенція про права дитини 1989 року. Відповідно до її статті 22, держави-учасниці зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення захисту та гуманітарної допомоги дітям, які шукають статусу біженця або вже визнані біженцями, незалежно від того, прибули вони у супроводі дорослих чи ні. Це положення має вирішальне значення, оскільки діти є однією з найбільш вразливих категорій біженців і потребують спеціальних процедурних гарантій, таких як призначення опікуна для неповнолітніх без супроводу, забезпечення доступу до освіти та медичної допомоги [19; 21, р. 360].

Регіональні міжнародні договори відіграють важливу роль у системі джерел, оскільки вони адаптують та розвивають універсальні стандарти відповідно до особливостей конкретних географічних регіонів. Найбільш яскравими прикладами є африканська та європейська регіональні системи. Конвенція Організації Африканської Єдності з конкретних аспектів проблем біженців в Африці 1969 року стала першим регіональним договором у цій царині. Її прийняття було зумовлено специфікою африканського континенту, де в 1960-х роках відбувалися масштабні процеси деколонізації, збройні конфлікти за незалежність, міжетнічні протистояння. Конвенція ОАЄ не лише підтвердила визначення біженця з Конвенції 1951 року, але й суттєво розширила його, включивши осіб, які змушені покинути країну походження через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування або події, що серйозно порушують громадський порядок. Це розширене визначення визнавало, що в умовах масових конфліктів люди часто тікають не від індивідуальних переслідувань, а від загального насильства та хаосу, і тому потребують захисту незалежно від наявності індивідуальної «підстави для переслідування». Такий підхід на десятиліття випередив аналогічні тенденції в європейському праві, де концепція субсидіарного захисту для жертв загального насильства з'явилася лише на початку 2000-х років [32].

У Європі захист біженців формувався в межах двох інституційних структур: Ради Європи та Європейського Союзу. У рамках Ради Європи ключовим документом є Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950

року. Попри те, що вона безпосередньо не присвячена статусу біженців, її значення для них є надзвичайно великим завдяки діяльності Європейського суду з прав людини, який створив значну прецедентну практику у справах про вислання, екстрадицію чи депортацію іноземців. Зокрема, у справі «Серінг проти Сполученого Королівства» Суд встановив, що вислання особи до країни, де їй загрожує реальний ризик застосування тортур або нелюдського поводження, є порушенням статті 3 Конвенції. Це рішення створило прецедент, який фактично означає, що держави не можуть вислати особу до країни, де їй загрожує жорстоке поводження, навіть якщо ця особа не є біженцем у розумінні Конвенції 1951 року. Таким чином, практика ЄСПЛ суттєво розширила сферу захисту осіб, які підпадають під ризик тортур [17, р. 84].

У рамках Європейського Союзу сформувалася найбільш розвинена регіональна система захисту біженців – Спільна європейська система притулку. Її основу складають чотири ключові акти. По-перше, Кваліфікаційна директива 2011/95/EU, яка визначає критерії для визнання осіб такими, що потребують міжнародного захисту (статус біженця або субсидіарний захист), а також встановлює обсяг прав, які надаються особам з кожним із цих статусів. По-друге, Директива про процедури надання притулку 2013/32/EU, яка гармонізує процедури розгляду заяв про надання міжнародного захисту в державах-членах, встановлюючи мінімальні гарантії для заявників (право на правову допомогу, право на оскарження, право на індивідуальну співбесіду). По-третє, Директива про умови прийому 2013/33/EU, яка регулює матеріальні умови утримання шукачів притулку (житло, харчування, медична допомога, доступ до ринку праці) та встановлює стандарти для запобігання жорстокому або такому, що принижує гідність, поводженню. По-четверте, Дублінський регламент № 604/2013, який визначає критерії для встановлення держави-члена, відповідальної за розгляд заяви про надання міжнародного захисту, з метою запобігання явищу «asylum shopping» (коли заявник подає заяви в декількох державах) та забезпечення того, що кожна заява буде розглянута хоча б однією державою-членом. Цей комплекс актів створює детальну та всеосяжну систему регулювання, яка є унікальною в світовій практиці [26; 27; 28; 42].

Для американського континенту важливе значення мають документи Організації Американських Держав. Зокрема, Американська конвенція з прав людини 1969 року містить положення, аналогічні Європейській конвенції з прав людини, включаючи заборону тортур та нелюдського поводження, що також захищає осіб від примусового повернення. Крім того, ключову роль відіграє Картахенська декларація про біженців 1984 року. Хоча остання не є юридично обов'язковим договором (вона є декларацією, прийнятою на регіональній конференції), вона справила глибокий вплив на розвиток регіонального права біженців. Картахенська декларація запропонувала розширене трактування поняття біженця, яке охоплює осіб, що тікають від загального насильства, іноземної агресії, внутрішніх конфліктів, масових порушень прав людини або інших обставин, що серйозно порушили громадський порядок. Це визначення було імплементоване в національне законодавство більшості країн Латинської Америки, а також визнане міжамериканськими правозахисними органами як авторитетне тлумачення регіональних стандартів [13, с. 78].

Норми міжнародного звичаєвого права посідають особливе місце в системі джерел права біженців. Звичаєві норми складаються з двох елементів: загальної практики держав та *opinio juris* (переконання держав у юридичній обов'язковості такої практики). Серед норм звичаєвого права чільне місце посідає принцип *non-refoulement* – заборона примусового повернення біженців до країн, де їм загрожує небезпека. Аналіз резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, висновків Виконавчого комітету УВКБ ООН, а також державної практики та *opinio juris* дає підстави стверджувати про визнання цього принципу як звичаєвої норми міжнародного права. Більше того, багато правників вважають, що принцип *non-refoulement* має характер *jus cogens* – імперативної норми, від якої держави не можуть відступати навіть за згодою. Це означає, що заборона примусового повернення біженців є абсолютною і не може бути обмежена навіть у надзвичайних ситуаціях, таких як війна або загроза національній безпеці. Визнання принципу *non-refoulement* як норми *jus cogens* має важливе практичне значення: воно посилює захист біженців, оскільки жодна держава, навіть та, яка не є учасницею Конвенції 1951 року, не може ігнорувати цю заборону [36, р. 18].

Акти міжнародних організацій, що часто називаються «м'яким правом» (soft law), є важливим джерелом регулювання, яке доповнює обов'язкові договірні норми. Хоча такі акти не створюють прямих юридичних зобов'язань, вони суттєво впливають на формування державної практики та тлумачення обов'язкових норм. Зокрема, висновки Виконавчого комітету УВКБ ООН, до складу якого входять представники держав, мають особливий авторитет, оскільки відображають узгоджені позиції держав щодо різних аспектів захисту біженців – від процедур визначення статусу до захисту дітей, возз'єднання сімей та застосування принципу non-refoulement. Ці висновки часто цитуються національними судами та адміністративними органами при прийнятті рішень у справах біженців. Крім того, УВКБ ООН систематично видає посібники та керівництва з процедур визначення статусу біженця. Найбільш відомим серед них є «Посібник з процедур і критеріїв визначення статусу біженця», який пропонує детальний аналіз та тлумачення конвенційних положень і визнається авторитетним джерелом у всьому світі. Хоча цей посібник не має обов'язкової юридичної сили, національні органи, які приймають рішення у справах біженців, зазвичай звертаються до нього для отримання методичних рекомендацій. Таким чином, «м'яке право» відіграє важливу роль у забезпеченні однакового застосування та тлумачення норм права біженців різними державами [16, р. 85; 50].

Судові рішення набувають дедалі більшого значення в системі джерел міжнародного права біженців як допоміжний засіб для визначення правових норм. Згідно зі статтею 38 Статуту Міжнародного суду ООН, судові рішення є допоміжним засобом для визначення норм міжнародного права, що означає, що вони не створюють прецедентів у тому розумінні, як у системах загального права, але мають значний авторитет і впливають на подальшу практику. Особливо помітною є роль Європейського суду з прав людини, який у своїй практиці у справах «Серінг проти Сполученого Королівства», «М.С.С. проти Бельгії та Греції», «Хірсі Джамаа та інші проти Італії» мав визначальний вплив на інтерпретацію принципу non-refoulement та стандартів поведінки з шукачами притулку. Суд послідовно виходить із того, що держави несуть відповідальність за наслідки видворення особи до країни, де вона може зазнати жорстокого поводження, навіть якщо така загроза походить від

недержавних акторів. Крім того, Суд Європейського Союзу також відіграє важливу роль, тлумачачи акти Спільної європейської системи притулку. Наприклад, його рішення у справі C-465/07 Elgafaji суттєво вплинуло на розуміння концепції субсидіарного захисту та стандартів доведення у справах біженців. Суд постановив, що для отримання субсидіарного захисту достатньо довести існування «реальної загрози» серйозної шкоди, яка не обов'язково має бути індивідуалізованою, якщо заявник походить з регіону, де панує загальне насильство. Це рішення значно розширило доступ до захисту для жертв збройних конфліктів [25].

Взаємодія між джерелами права біженців будується на принципах ієрархії, спеціалізації та взаємодоповнюваності. Конвенція 1951 року та Протокол 1967 року становлять ядро системи і мають пріоритет у регулюванні питань, безпосередньо пов'язаних зі статусом біженця. У сфері прав людини діє принцип найбільш сприятливого тлумачення: при розбіжностях у рівні захисту, передбаченому різними договорами, застосовується той, що гарантує вищий рівень захисту прав особи, що прямо передбачено статтею 5 Конвенції 1951 року. Наприклад, якщо національне законодавство або інший міжнародний договір надає біженцям більше прав, ніж Конвенція 1951 року, застосовуються більш сприятливі норми. Принцип non-refoulement є стрижнем всієї системи захисту, підтвердженим багаторазово в різних джерелах – від Конвенції 1951 року до Конвенції проти катувань та регіональних конвенцій з прав людини. Це багаторазове підтвердження формує потужний нормативний комплекс, який гарантує максимальний захист особи від примусового повернення. Таким чином, різні джерела не конкурують, а доповнюють одне одного, створюючи багаторівневу систему захисту, яка забезпечує високий рівень гарантій для біженців.

Водночас система джерел міжнародного права біженців стикається з низкою серйозних проблем, які знижують її ефективність. По-перше, це проблема фрагментації міжнародного права. Різні договірні органи (Комітет з прав людини, Комітет проти катувань) та суди (ЄСПЛ, Суд ЄС) можуть пропонувати відмінні інтерпретації аналогічних положень, що створює ризик неузгодженості та правової невизначеності. Наприклад, різні органи можуть по-різному тлумачити

стандарт доведення у справах про ризик жорстокого поводження. По-друге, значна кількість держав, особливо в Азії та на Близькому Сході, залишаються поза межами універсальної договірної системи захисту біженців, оскільки вони не ратифікували Конвенцію 1951 року або Протокол 1967 року. Це створює географічні «прогалини» в системі захисту, де біженці не мають доступу до гарантій, передбачених Конвенцією. По-третє, розвиток концепції «зовнішнього виміру» політики притулку, коли держави намагаються винести процедури визначення статусу біженця за межі своєї території (наприклад, через угоди з третіми країнами про створення транзитних центрів), породжує складні питання щодо екстериторіального застосування міжнародних зобов'язань з прав людини та принципу non-refoulement. Чи зобов'язана держава дотримуватися принципу non-refoulement на території іншої держави, де вона створила табір для біженців? Це питання залишається дискусійним в міжнародному праві. Крім того, деякі держави вдаються до практики «відштовхування» суден із шукачами притулку у відкритому морі, що також ставить питання про межі їхніх зобов'язань [14; 49].

Отже, система джерел міжнародно-правового регулювання статусу біженців є складним, багаторівневим та динамічним утворенням, яке охоплює універсальні та регіональні договори, норми звичаєвого права, акти міжнародних організацій, судову практику та «м'яке» право. Центральне місце в цій системі належить Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу 1967 року, які задають універсальні стандарти захисту. Регіональні системи доповнюють та розвивають ці стандарти, враховуючи специфіку окремих регіонів. Звичаєві норми, зокрема принцип non-refoulement, надають системі додаткової стійкості, оскільки вони є обов'язковими для всіх держав, незалежно від їхньої участі в договорах. Судова практика та акти міжнародних організацій забезпечують тлумачення норм та сприяють їх однаковому застосуванню. Подальший розвиток цієї системи має бути спрямований на подолання фрагментації, забезпечення однакового тлумачення норм різними міжнародними органами, вирішення проблеми екстериторіального застосування зобов'язань та розширення географії універсальної системи захисту біженців шляхом залучення держав, які досі

не приєдналися до Конвенції 1951 року або Протоколу 1967 року. Лише за таких умов можна буде забезпечити ефективний захист прав біженців у глобальному масштабі.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ

2.1. Міжнародно-правові гарантії та процедурні стандарти визначення статусу біженців

Визнання за особою статусу біженця актуалізує дію розгалуженого механізму міжнародно-правових гарантій, спрямованих на забезпечення її основних прав та свобод у країні притулку. Юридичний зміст цих гарантій розкривається через комплекс прав та обов'язків, передбачених Конвенцією про статус біженців 1951 року, який за своїм обсягом наближається до режиму, встановленого для постійно проживаючих іноземців. Обсяг правосуб'єктності біженця визначається необхідністю компенсації втраченого зв'язку з державою походження, що надає цьому статусу вираженого компенсаторного характеру. Водночас ефективність цих гарантій визначальною мірою залежить від якості процедур, за допомогою яких встановлюється відповідність особи критеріям біженця. Процедурні стандарти покликані забезпечити баланс між інтересами держави у контролі за міграцією та правом особи на захист від переслідувань.

Принцип non-refoulement, зафіксований у статті 33 Конвенції, становить нормативне підґрунтя всієї системи міжнародного захисту біженців. Його імперативність полягає в категоричній забороні для держав примусово повертати біженців до країн, де існує реальна загроза їхньому життю або свободі з причин, передбачених Конвенцією. Характеризуючи юридичну природу цього принципу, слід наголосити на його дуалістичному характері: будучи договірним зобов'язанням, він одночасно визнається звичаєвою нормою міжнародного права, що поширює його дію навіть на держави, які не є учасницями Конвенції 1951 року. Сфера застосування цього принципу охоплює не лише визнаних біженців, а й осіб, які порушили клопотання про надання притулку, до завершення процедури розгляду їхньої справи. Крім того, принцип non-refoulement тісно пов'язаний з правом на справедливий розгляд,

оскільки порушення процедурних гарантій може призвести до помилкового повернення особи, яка дійсно потребує захисту [4, с. 190].

Система матеріальних гарантій статусу біженця включає широкий спектр економічних, соціальних та культурних прав. Статті 20-24 Конвенції встановлюють стандарти забезпечення біженців житлом, харчуванням, медичною допомогою та соціальним забезпеченням. Принципово важливим є положення про надання біженцям такого ж режиму, яким користуються громадяни країни притулку щодо початкової освіти, публічної допомоги та соціального забезпечення. Такий підхід відображає прагнення міжнародного співтовариства створити умови для інтеграції біженців у суспільство країни притулку на період дії їхнього статусу. Водночас існує певний розрив між міжнародними стандартами та практикою їх реалізації в національних правопорядках, особливо в умовах масового прибуття шукачів притулку. Реалізація матеріальних гарантій нерозривно пов'язана з належним функціонуванням процедурних механізмів, оскільки саме в ході процедури визначення статусу вирішується питання про доступ біженця до цих прав.

Гарантії доступу до правосуддя та правового захисту посідають особливе місце в системі забезпечення прав біженців. Стаття 16 Конвенції зобов'язує держави забезпечувати біженцям вільний доступ до судів на території всіх держав-учасниць, а також гарантує їм національний режим у питаннях судового захисту. Це положення має фундаментальне значення, оскільки саме через судові механізми стає можливим ефективний захист інших прав. Важливим елементом правових гарантій є забезпечення біженцям доступу до безоплатної правової допомоги на тих самих умовах, що й власним громадянам, особливо в процедурах, пов'язаних з оскарженням рішень про відмову в наданні притулку або про видворення. Складність процедур визначення статусу біженця, мовний бар'єр, незнання національного законодавства ставлять заявника у нерівне становище порівняно з державним органом, який приймає рішення. Забезпечення кваліфікованим юристом значно підвищує шанси на об'єктивний розгляд справи [6].

Окрему групу гарантій становлять положення, що стосуються особистого статусу та сімейної єдності біженців. Стаття 12 Конвенції передбачає, що особистий

статус біженця визначається законом країни його проживання, а набуті права, зокрема ті, що впливають із шлюбу, мають поважатися державами-учасницями. Принцип єдності сім'ї, хоча й не отримав безпосереднього закріплення в тексті Конвенції, визнається доктриною та практикою УВКБ ООН як невід'ємний елемент міжнародного захисту біженців. Він реалізується через возз'єднання сімей біженців, що передбачає спрощені процедури в'їзду для членів їхніх родин та поширення статусу біженця на утриманців. Особливого значення в сучасних умовах набувають гарантії захисту прав дітей-біженців, які визнаються особливо вразливою категорією. Конвенція про права дитини 1989 року у статті 22 встановлює обов'язок держав забезпечувати необхідний захист та гуманітарну допомогу дітям, які шукають статусу біженця, незалежно від того, прибули вони самостійно чи в супроводі батьків. При розгляді справ дітей-біженців пріоритетного значення набуває принцип найкращого забезпечення інтересів дитини, який має переважати над міграційними інтересами держави. Це передбачає створення спеціальних процедур розгляду клопотань, призначення опікунів для неповнолітніх без супроводу, забезпечення доступу до освіти та медичної допомоги [7].

Фундаментальною процедурною гарантією є принцип доступу до процедури надання притулку. Він означає, що особи, які бажають отримати міжнародний захист, повинні мати реальну можливість подати заяву та бути заслуханими компетентними органами держави притулку. Практика держав свідчить про численні порушення цього принципу через запровадження механізмів прискореного розгляду на кордоні, концепцій «безпечної країни походження» та «безпечної третьої країни», а також через фізичне блокування доступу до території. Такі обмеження створюють ризик повернення осіб до країн, де вони можуть зазнати переслідувань, що є прямим порушенням принципу non-refoulement. Важливим процедурним стандартом є право заявника на індивідуальну співбесіду з кваліфікованим службовцем, який приймає рішення у справі. Ця співбесіда має проводитися в умовах, що забезпечують конфіденційність та довіру, з урахуванням можливих психологічних травм, пов'язаних із пережитими переслідуваннями. Непрофесійне проведення співбесіди може призвести до неповного з'ясування обставин справи та помилкового рішення.

Принцип презумпції достовірності є специфічним процедурним стандартом, який враховує об'єктивні труднощі, з якими стикаються біженці у зборі доказів переслідувань. На відміну від звичайних судових процесів, де тягар доказування покладається на сторону, яка заявляє вимогу, у справах біженців застосовується більш гнучкий підхід. Якщо заявник надав достатньо правдоподібні пояснення, які він не може підтвердити документально через об'єктивні причини, його свідчення мають вважатися достовірними, якщо вони є послідовними, не суперечать загальновідомим фактам та відповідають інформації про країну походження. Інформація про країну походження відіграє ключову роль у процедурі визначення статусу, оскільки дозволяє об'єктивно оцінити ризики, з якими може зіткнутися заявник у разі повернення. Збирання, аналіз та використання такої інформації має відповідати принципам об'єктивності, неупередженості та актуальності [20].

Механізми забезпечення дотримання гарантій мають багаторівневий характер і включають як міжнародні, так і національні інституційні структури. Провідну роль у моніторингу виконання державами своїх зобов'язань відіграє Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, яке здійснює функції нагляду за застосуванням Конвенції 1951 року відповідно до статті 35. УВКБ ООН уповноважене відвідувати місця утримання шукачів притулку, спостерігати за процедурами визначення статусу, надавати рекомендації державам щодо вдосконалення їхньої політики у сфері притулку. Крім того, Управління відіграє ключову роль у наданні гуманітарної допомоги та пошуку довгострокових рішень для біженців. Важливим механізмом забезпечення прав біженців є міжнародний судовий захист, насамперед у рамках регіональних систем захисту прав людини. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи за скаргами біженців та шукачів притулку, виробив значну прецедентну практику, яка конкретизує зміст зобов'язань держав за статтею 3 Європейської конвенції з прав людини у контексті видворення іноземців. Суд послідовно виходить із того, що держави несуть відповідальність за наслідки видворення особи до країни, де вона може зазнати жорстокого поводження, навіть якщо така загроза походить від недержавних акторів. Така практика суттєво посилює

гарантії, передбачені Конвенцією 1951 року, поширюючи захист на осіб, які не підпадають під конвенційне визначення біженця [9, с. 225].

Адміністративні механізми забезпечення прав біженців реалізуються через діяльність національних органів, відповідальних за визначення статусу біженця та виконання рішень у цій сфері. Ефективність цих механізмів безпосередньо залежить від якості національного законодавства, рівня підготовки персоналу, наявності незалежних апеляційних інстанцій. Важливе значення має також співпраця національних органів з УВКБ ООН, яка може набувати різних форм – від консультативної допомоги до безпосередньої участі представників Управління у процедурах визначення статусу. Така співпраця сприяє уніфікації підходів до тлумачення конвенційних положень та підвищенню якості прийнятих рішень. Поряд із судовими та адміністративними механізмами, важливу роль у забезпеченні прав біженців відіграють неурядові організації, які надають правову допомогу, здійснюють моніторинг дотримання прав біженців у місцях компактного проживання та центрах утримання, проводять адвокаційну діяльність, спрямовану на вдосконалення національного законодавства та практики його застосування. Моніторингові механізми в рамках договірних органів ООН з прав людини також роблять внесок у забезпечення прав біженців. Комітет з прав людини, Комітет проти катувань, Комітет з прав дитини при розгляді періодичних доповідей держав звертають увагу на дотримання прав біженців та шукачів притулку, надають рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства та практики [12, с. 93].

Невід'ємним елементом механізму забезпечення прав біженців є принцип добровільної репатріації як найбільш бажаного довгострокового рішення. Він передбачає, що повернення біженців до країни походження має відбуватися виключно на добровільній основі, за умови усунення причин, що змусили їх покинути батьківщину, та за наявності ефективних гарантій безпеки. УВКБ ООН відіграє ключову роль в організації та моніторингу процесів добровільного повернення, забезпечуючи його відповідність міжнародним стандартам. Поряд із добровільною репатріацією, довгостроковими рішеннями визнаються локальна інтеграція в країні притулку та переселення до третіх країн, кожне з яких передбачає власний набір

правових гарантій. Програми переселення біженців з третіх країн є важливим інструментом міжнародної солідарності та розподілу відповідальності. Вони дозволяють забезпечити захист найбільш вразливих категорій біженців, які не можуть інтегруватися в першій країні притулку або повернутися на батьківщину. УВКБ ООН визначає щорічні потреби у переселенні та сприяє підбору відповідних кандидатів [15].

Локальна інтеграція як довгострокове рішення передбачає поступове включення біженців до економічного, соціального та культурного життя країни притулку. Вона вимагає від держав створення сприятливих правових умов, включаючи можливість отримання посвідки на проживання, доступу до ринку праці, професійної освіти, вивчення мови. Успішна локальна інтеграція дозволяє біженцям стати самодостатніми, робити внесок у розвиток суспільства країни притулку та, в перспективі, набути громадянства. Водночас цей процес є складним і тривалим, потребує значних ресурсів та політичної волі з боку приймаючої держави. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають регіональні механізми захисту прав біженців, які дозволяють враховувати специфіку окремих географічних регіонів та забезпечувати більш ефективну координацію між державами. Африканська система захисту, заснована на Конвенції ОАЄ 1969 року, передбачає розширене визначення біженця та створює механізми регіональної співпраці. Європейська система притулку, незважаючи на сучасні виклики, залишається найбільш розвинутою регіональною системою.

Попри наявність розгалуженої системи міжнародних гарантій та механізмів їх забезпечення, сучасна практика стикається з численними викликами, які знижують ефективність захисту прав біженців. До таких викликів належать: криза солідарності між державами у розподілі відповідальності за шукачів притулку; посилення прикордонного контролю та обмеження доступу до процедур надання притулку; укладення угод з третіми країнами про зовнішню міграцію, які не завжди гарантують дотримання прав біженців; зростання антиміграційних настроїв та політична інструменталізація питань притулку. Окрему проблему становить захист біженців у контексті протидії тероризму та забезпечення національної безпеки. Держави все

частіше вдаються до обмежувальних заходів, які можуть суперечити міжнародним зобов'язанням у сфері захисту біженців. Розширене тлумачення положень статті 1F Конвенції та статті 33(2) створює ризик відмови у захисті особам, які його дійсно потребують. Важливим завданням є пошук балансу між законними інтересами безпеки держав та дотриманням прав біженців, що має ґрунтуватися на принципах пропорційності та індивідуальної оцінки кожного випадку [18, р. 209].

Таким чином, система міжнародно-правових гарантій та процедурних стандартів визначення статусу біженців являє собою складний багаторівневий комплекс матеріальних та процесуальних норм, реалізація яких забезпечується через взаємодію міжнародних та національних механізмів. Ефективність цих гарантій залежить не лише від їхнього нормативного закріплення, але й від політичної волі держав, рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, якості процедур та готовності міжнародного співтовариства до солідарного розподілу відповідальності за захист осіб, які потребують притулку. Перспективи вдосконалення механізмів забезпечення прав біженців пов'язані з посиленням міжнародного моніторингу, розвитком регіональних систем захисту, гармонізацією процедурних стандартів на регіональному рівні, впровадженням інноваційних підходів до оцінки доказів та подоланням фрагментації міжнародно-правового регулювання у цій сфері.

2.2. Договірні-правові механізми регулювання статусу біженців

Договірні-правові механізми регулювання статусу біженців становлять фундамент сучасної системи міжнародного захисту. Їх ефективність визначальною мірою залежить від якості процедур, за допомогою яких встановлюється відповідність особи критеріям, закріпленим у Конвенції 1951 року, а також від здатності держав належним чином імплементувати договірні положення. У міжнародному праві відсутній єдиний уніфікований процедурний кодекс, однак система договорів – універсальних та регіональних – створює розгалужену мережу правових зобов'язань, які разом із практикою УВКБ ООН, регіональних правозахисних органів та національних юрисдикцій формують загальновизнані стандарти справедливого

розгляду справ біженців. Важливо розуміти, що договірно-правові механізми не діють ізольовано: вони взаємодіють між собою, створюючи багаторівневу систему контролю за дотриманням прав біженців. Крім того, ці механізми постійно розвиваються під впливом нових викликів, таких як гібридні війни, кліматичні зміни та масові міграційні кризи, що вимагає їх постійного вдосконалення.

Центральне місце в системі договірно-правових механізмів посідає Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол 1967 року. Конвенція закріпила уніфіковане визначення поняття «біженець», встановила мінімальні стандарти поведіння та закріпила принцип *non-refoulement* (стаття 33). Цей принцип став наріжним каменем усієї системи захисту, оскільки він забороняє державам примусово повертати біженців до країн, де їм загрожує переслідування. Конвенція також визначила коло прав, якими користуються біженці, включаючи доступ до судів, право на працю, освіту, соціальне забезпечення та свободу пересування. Хоча Конвенція не надає біженцям усіх прав громадян, вона встановлює мінімальний стандарт, який дозволяє їм вести гідне життя в країні притулку. Протокол 1967 року усунув часові та географічні обмеження Конвенції, які обмежували її дію особами, що стали біженцями внаслідок подій до 1 січня 1951 року в Європі. Це усунення мало революційне значення, оскільки дозволило застосовувати Конвенцію до будь-яких біженців, незалежно від часу та місця виникнення переслідувань. Базовим документом, який визначає процедурні орієнтири для держав у межах цієї договірної системи, є Керівництво УВКБ ООН з процедур та критеріїв визначення статусу біженця. Хоча воно не має обов'язкової юридичної сили, воно визнається авторитетним джерелом тлумачення конвенційних положень. У ньому наголошується, що процедура визначення статусу повинна бути доступною, справедливою та ефективною, а її результати мають ґрунтуватися на всебічному та об'єктивному аналізі як об'єктивних обставин у країні походження, так і суб'єктивних побоювань заявника. Особлива увага приділяється необхідності індивідуального розгляду кожної справи, оскільки навіть у межах одного потоку біженців обставини окремих осіб можуть суттєво відрізнятися.

Важливе значення в системі договірно-правових механізмів мають універсальні договори з прав людини. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року фіксують фундаментальні права, які гарантуються кожному, хто перебуває під юрисдикцією держав-учасниць, включно з біженцями. Хоча ці пакти не містять спеціальних положень про біженців, їхні норми є обов'язковими для держав щодо всіх осіб, які перебувають на їхній території, незалежно від міграційного статусу. Зокрема, стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права забороняє застосування тортур та жорстокого поводження, що тісно пов'язано з принципом *non-refoulement*. Конвенція проти катувань 1984 року у статті 3 містить безумовну заборону на вислання особи до держави, де їй загрожує застосування катувань, – заборону, яка є абсолютною і не передбачає винятків, що суттєво підсилює гарантії Конвенції 1951 року. Це означає, що навіть якщо особа не відповідає критеріям біженця за Конвенцією 1951 року, вона не може бути вислана до країни, де їй загрожують тортури. Конвенція про права дитини 1989 року у статті 22 зобов'язує держави забезпечувати необхідний захист та гуманітарну допомогу дітям, які шукають статусу біженця або вже визнані біженцями, незалежно від того, прибули вони у супроводі дорослих чи ні. Це положення має вирішальне значення, оскільки діти є однією з найбільш вразливих категорій біженців і потребують спеціальних процедурних гарантій. Зокрема, Конвенція вимагає призначення опікуна для неповнолітніх без супроводу, забезпечення доступу до освіти та медичної допомоги, а також врахування принципу найкращих інтересів дитини при прийнятті будь-яких рішень [7].

Принцип доступу до процедури надання притулку, закріплений у договірних нормах, є фундаментальною гарантією, яка передує всім іншим. Він означає, що особи, які бажають отримати міжнародний захист, повинні мати реальну можливість подати заяву та бути заслуханими компетентними органами держави притулку. Цей принцип є не лише процедурною гарантією, але й матеріальним зобов'язанням держав, оскільки без доступу до процедури всі інші права біженців стають ілюзорними. Практика держав свідчить про численні порушення цього принципу

через запровадження механізмів прискореного розгляду на кордоні, концепцій «безпечної країни походження» та «безпечної третьої країни», а також через фізичне блокування доступу до території. Наприклад, практика «відштовхування» суден із шукачами притулку у відкритому морі, яку застосовували деякі держави-члени ЄС, була визнана Європейським судом з прав людини порушенням статті 3 Європейської конвенції з прав людини. Такі обмеження створюють ризик повернення осіб до країн, де вони можуть зазнати переслідувань, що є прямим порушенням принципу non-refoulement [22].

Регіональні договірні механізми адаптують та розвивають універсальні стандарти відповідно до особливостей конкретних регіонів. Конвенція Організації Африканської Єдності 1969 року суттєво розширила визначення біженця, включивши осіб, які тікають від зовнішньої агресії, окупації або подій, що порушують громадський порядок. Це розширене визначення відображало реалії африканського континенту 1960-х років, коли процеси деколонізації та збройні конфлікти породжували масові потоки біженців. У Європі Рада Європи заклала правозахисні стандарти через Європейську конвенцію з прав людини 1950 року, а Європейський суд з прав людини створив значну прецедентну практику, яка конкретизує зміст зобов'язань держав за статтею 3 Конвенції у контексті видворення іноземців. Зокрема, у справі «Серінг проти Сполученого Королівства» Суд встановив, що вислання особи до країни, де їй загрожує реальний ризик тортур, є порушенням статті 3, незалежно від того, чи є ця особа біженцем. У рамках Європейського Союзу сформувалася Спільна європейська система притулку (СЄСП), яка включає Кваліфікаційну директиву 2011/95/EU (визначає критерії визнання осіб такими, що потребують міжнародного захисту), Директиву про процедури 2013/32/EU (гармонізує процедури розгляду заяв), Директиву про умови прийому 2013/33/EU (регулює матеріальні умови утримання шукачів притулку) та Дублінський регламент № 604/2013 (визначає державу, відповідальну за розгляд заяви). Для американського континенту ключове значення мають Американська конвенція з прав людини 1969 року та Картахенська декларація про біженців 1984 року. Хоча Декларація не є юридично обов'язковим

договором, її положення були імплементовані в національне законодавство більшості країн Латинської Америки [26; 27; 28; 42].

Право на безоплатну правову допомогу та представництво, хоча прямо не передбачене Конвенцією 1951 року, визнається договірними органами та регіональними судами як ключова гарантія справедливого розгляду. Складність процедур визначення статусу біженця, мовний бар'єр, незнання національного законодавства ставлять заявника у нерівне становище порівняно з державним органом, який приймає рішення. Без кваліфікованої правової допомоги заявник може не знати про свої права, не розуміти процедурних вимог або не мати можливості ефективно оскаржити негативне рішення. Забезпечення кваліфікованим юристом значно підвищує шанси на об'єктивний розгляд справи та зменшує ризик помилкових рішень. У багатьох національних правопорядках, а також у межах Спільної європейської системи притулку, безоплатна правова допомога гарантується на всіх стадіях провадження, включаючи апеляційне оскарження. Однак на практиці доступ до правової допомоги часто є обмеженим, особливо на кордонах або в центрах тимчасового утримання, що створює значні ризики для справедливості розгляду [23].

Принцип презумпції достовірності є специфічним стандартом, виробленим практикою УВКБ ООН та визнаним у договірних механізмах. Він враховує об'єктивні труднощі, з якими стикаються біженці у зборі доказів переслідувань. На відміну від звичайних судових процесів, де тягар доказування покладається на сторону, яка заявляє вимогу, у справах біженців застосовується більш гнучкий підхід. Якщо заявник надав достатньо правдоподібні пояснення, які він не може підтвердити документально через об'єктивні причини (наприклад, через втечу без документів або через те, що держава походження відмовляється видавати документи), його свідчення мають вважатися достовірними, якщо вони є послідовними, не суперечать загальновідомим фактам та відповідають інформації про країну походження. Цей принцип є важливим визнанням того, що біженці часто не можуть отримати офіційні документи, які б підтверджували факти переслідувань, оскільки такі документи видаються державою, яка саме є джерелом загрози.

Право на ефективний засіб правового захисту, включаючи право на оскарження рішення про відмову у наданні притулку, є невід'ємним елементом договірно-правових механізмів. Воно закріплене в статті 13 Європейської конвенції з прав людини, статті 2(3) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, а також у відповідних директивах Спільної європейської системи притулку. Апеляційний розгляд має забезпечувати можливість перевірки як фактичних, так і правових підстав рішення першої інстанції незалежним та неупередженим органом. При цьому важливо, щоб апеляційне провадження передбачало можливість представлення нових доказів, усних слухань та надання правової допомоги. Строки оскарження мають бути достатніми для підготовки обґрунтованої скарги, а процедура не повинна бути надмірно ускладненою. На практиці, однак, багато держав встановлюють дуже короткі строки на оскарження (іноді лише кілька днів), що робить право на ефективний засіб правового захисту ілюзорним.

Концепції «безпечної країни походження» та «безпечної третьої країни» є предметом гострих дискусій у контексті договірних зобов'язань. Віднесення країни до категорії безпечних дозволяє державам прискорено розглядати заяви від осіб з цих країн (оскільки передбачається, що там немає переслідувань) або відмовляти у розгляді по суті, якщо заявник прибув з безпечної третьої країни (оскільки він міг отримати захист там). Критерії безпечності мають бути чітко визначені в законодавстві, а сам перелік країн підлягає регулярному перегляду з урахуванням змін ситуації в кожній країні. Заявник повинен мати можливість спростувати презумпцію безпеки у своєму конкретному випадку, навівши докази існування індивідуального ризику переслідувань. Ці положення закріплені, зокрема, у Процедурній директиві 2013/32/EU. Однак практика застосування концепцій «безпечних країн» викликає занепокоєння правозахисних організацій, оскільки держави часто включають до переліку безпечних країни, де ситуація з правами людини є проблематичною [30].

Узгодженість договірних механізмів на регіональному рівні є важливим чинником забезпечення рівного доступу до захисту та запобігання вторинним переміщенням шукачів притулку. Спільна європейська система притулку являє собою найбільш розвинутий приклад такої гармонізації, що включає детальні правила,

закріплені у відповідних директивах та регламентах. Водночас практика свідчить про значні розбіжності у застосуванні цих правил окремими державами-членами, що призводить до нерівномірного розподілу відповідальності та явища «asylum shopping» (коли заявники намагаються подати заяву в державі, де процедура є більш сприятливою). Наприклад, рівень визнання біженців з однієї і тієї ж країни походження може суттєво відрізнитися між державами-членами ЄС. Подолання цих розбіжностей потребує подальшого зближення як законодавства, так і правозастосовної практики, а також посилення ролі Європейського агентства з питань притулку (EUAA) у координації дій держав-членів.

Роль УВКБ ООН у договірно-правових механізмах є багатоаспектною. Відповідно до статутних положень, Управління здійснює нагляд за дотриманням Конвенції 1951 року (стаття 35), що включає моніторинг національних процедур, надання рекомендацій державам, участь у розгляді окремих справ як третя сторона. У деяких державах, особливо тих, що не мають розвиненої національної системи визначення статусу, УВКБ ООН безпосередньо проводить процедури визначення статусу. Крім того, Управління відіграє важливу роль у навчанні службовців національних органів, поширенні інформації про країни походження (збір та аналіз даних про ситуацію з правами людини в різних країнах) та розробці керівних принципів з тлумачення конвенційних положень. УВКБ ООН також активно займається пошуком довгострокових рішень для біженців, включаючи добровільну репатріацію, локальну інтеграцію та переселення до третіх країн. Важливим аспектом діяльності УВКБ ООН є також гуманітарна допомога біженцям у таборах та інших місцях тимчасового проживання.

Сучасні виклики для договірно-правових механізмів включають кілька ключових аспектів. По-перше, це необхідність адаптації до нових форм переслідувань, таких як гендерно зумовлене насильство, переслідування за ознакою сексуальної орієнтації або через конфлікти, пов'язані зі зміною клімату. По-друге, це проблема фрагментації міжнародного права: різні договірні органи (Комітет з прав людини, Комітет проти катувань) та суди (ЄСПЛ, Суд ЄС) можуть пропонувати відмінні інтерпретації аналогічних положень, що створює ризик правової

невизначеності. По-третє, це питання екстериторіального застосування договірних зобов'язань: чи зобов'язана держава дотримуватися принципу non-refoulement на території іншої держави, де вона створила табір для біженців? Це питання залишається дискусійним. По-четверте, це виклики, пов'язані з використанням цифрових технологій та штучного інтелекту в процедурах визначення статусу, що створює ризики для приватності та справедливості розгляду.

Таким чином, договірно-правові механізми регулювання статусу біженців являють собою складну, багаторівневу систему універсальних та регіональних договорів, які закріплюють матеріальні та процедурні стандарти захисту. Центральне місце в цій системі належить Конвенції 1951 року та Протоколу 1967 року, які доповнюються іншими універсальними договорами з прав людини (Пакти, Конвенція проти катувань, Конвенція про права дитини) та регіональними інструментами (африканська, європейська, американська системи). Ефективність цих механізмів залежить від належної імплементації договірних положень на національному рівні, а також від узгодженості процедурних стандартів на регіональному рівні. Подальший розвиток договірно-правових механізмів пов'язаний із посиленням міжнародного моніторингу (зокрема через договірні органи ООН та регіональні суди), гармонізацією стандартів (наприклад, через подальший розвиток Спільної європейської системи притулку), подоланням фрагментації міжнародного права, адаптацією до нових викликів (кліматичні зміни, цифрові технології) та забезпеченням ефективного доступу до правосуддя для всіх біженців, незалежно від їхнього місцезнаходження. Досвід української кризи, зокрема активація Директиви про тимчасовий захист, показав, що договірні механізми можуть бути гнучкими та ефективними за наявності політичної волі держав. Однак він також виявив проблему подвійних стандартів, коли до різних категорій біженців застосовуються різні підходи. Вирішення цієї проблеми є одним із ключових завдань для подальшого розвитку договірно-правових механізмів регулювання статусу біженців.

2.3. Інституційні механізми міжнародно-правового регулювання статусу біженців

Інституційні механізми міжнародно-правового регулювання статусу біженців формуються на основі універсальної системи, створеної Конвенцією 1951 року та Протоколом 1967 року. Ці механізми охоплюють як міжнародні організації (УВКБ ООН, Міжнародна організація з міграції), так і регіональні структури (суди, комісії, агентства), а також національні органи влади, відповідальні за визначення статусу біженців. Ефективність цих механізмів значною мірою залежить від їх функціонування на регіональному рівні, де враховуються специфічні історичні, політичні, економічні та соціокультурні особливості окремих географічних просторів. Регіональні інституційні механізми не лише конкретизують універсальні норми, але й нерідко розширюють їх, запроваджуючи додаткові гарантії та інституційні структури, адаптовані до регіональних реалій. Порівняльно-правовий аналіз цих механізмів дозволяє виявити як спільні тенденції розвитку інституційної системи захисту біженців, так і унікальні підходи, що можуть бути корисними для вдосконалення міжнародно-правового регулювання в цілому. Важливо розуміти, що інституційні механізми не діють ізольовано: вони взаємодіють між собою, створюючи багаторівневу систему контролю за дотриманням прав біженців. Ця взаємодія включає як формальні відносини (наприклад, угоди про співпрацю між УВКБ ООН та регіональними організаціями), так і неформальні практики (обмін інформацією, спільні навчальні програми, координація позицій на міжнародних форумах). Крім того, інституційні механізми постійно розвиваються під впливом нових викликів, таких як гібридні війни, кліматичні зміни та масові міграційні кризи, що вимагає їх постійного вдосконалення та адаптації.

Європейські інституційні механізми є найбільш розвиненими та інституціоналізованими регіональними структурами, які формувалися протягом кількох десятиліть у межах двох основних організацій – Ради Європи та Європейського Союзу. Рада Європи заклала фундаментальні правозахисні стандарти через Європейську конвенцію з прав людини 1950 року та створила потужний

інституційний механізм захисту – Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Цей судовий орган має унікальну юрисдикцію: до нього можуть звертатися не лише держави, але й окремі особи, включаючи біженців та шукачів притулку, після вичерпання національних засобів правового захисту. Ця індивідуальна скарга є одним із найбільш ефективних механізмів захисту прав людини у світі, оскільки вона дозволяє пересічній людині безпосередньо звернутися до міжнародного суду. Саме завдяки рішенням ЄСПЛ принцип non-refoulement набув абсолютного характеру у справах, пов'язаних із ризиком катувань чи нелюдського поводження, що значно розширило гарантії для шукачів притулку порівняно з Конвенцією 1951 року. Зокрема, у справі «Серінг проти Сполученого Королівства» (1989 рік) Суд встановив, що вислання особи до країни, де їй загрожує реальний ризик тортур, є порушенням статті 3 Конвенції, незалежно від того, чи є ця особа біженцем у розумінні Конвенції 1951 року. Це рішення стало поворотним пунктом у розвитку міжнародного права біженців, оскільки воно створило додатковий, абсолютний захист від вислання для всіх осіб, незалежно від їхнього статусу. У справі «М.С.С. проти Бельгії та Греції» (2011 рік) Суд визнав, що держави несуть відповідальність за умови утримання шукачів притулку та за процедурні порушення, навіть якщо заявник був переданий іншій державі-члену ЄС відповідно до Дублінського регламенту. Суд встановив, що Греція не забезпечила належних умов прийому та ефективної процедури розгляду заяви, а Бельгія, передаючи заявника до Греції, порушила свої зобов'язання за статтею 3 Конвенції, оскільки знала або повинна була знати про системні недоліки грецької системи притулку. У справі «Хірсі Джамаа та інші проти Італії» (2012 рік) Суд постановив, що принцип non-refoulement застосовується не лише на території держави, але й у відкритому морі, коли держава здійснює контроль над судном або рятувальними операціями. Суд визнав, що Італія порушила статтю 3 Конвенції, коли повернула групу сомалійських та еритрейських шукачів притулку до Лівії, не перевірявши ризики, яким вони там піддаються [34].

Спільна європейська система притулку (СЄСП) являє собою комплексний інституційний механізм гармонізації законодавства держав-членів ЄС у сфері надання притулку. Формування СЄСП розпочалося з Шенгенської угоди (1985 рік) та

Дублінської конвенції (1990 рік), а потім пройшло кілька етапів розвитку, включаючи першу фазу (1999-2005 роки), другу фазу (2009-2013 роки) та поточну реформу, розпочату після міграційної кризи 2015-2016 років. Ключовими інституційними елементами СЄСП є: Європейське агентство з питань притулку (EUAA), яке є наступником Європейського офісу підтримки з питань притулку (EASO), створеного у 2010 році. EUAA сприяє координації дій держав-членів, надає експертну допомогу, проводить підготовку персоналу, здійснює моніторинг процедур надання притулку та може направляти експертні групи для підтримки національних органів. Агентство також відповідає за збір та аналіз інформації про країни походження, що є критично важливим для прийняття обґрунтованих рішень у справах біженців. Дублінська система (Регламент № 604/2013) визначає державу, відповідальну за розгляд заяви про надання притулку. Критерії відповідальності включають, зокрема, возз'єднання сім'ї (пріоритетний критерій), наявність візи або дозволу на проживання, незаконний перетин кордону (країна першого входу). Система спрямована на запобігання явищу «asylum shopping» (коли заявник подає заяви в декількох державах) та забезпечення того, що кожна заява буде розглянута хоча б однією державою-членом. Крім того, СЄСП включає систему взаємного визнання рішень про надання притулку, що дозволяє біженцям вільно пересуватися територією ЄС після отримання статусу в одній з держав-членів. Ця система є унікальною в світовій практиці, оскільки вона створює єдиний правовий простір, в межах якого рішення, прийняте в одній державі-члені, має юридичну силу в усіх інших державах-членах.

Характерною особливістю європейських інституційних механізмів є прагнення до створення єдиного простору притулку. Водночас Дублінська система стала предметом гострої критики через нерівномірний розподіл навантаження між державами-членами. Країни південного та східного кордонів ЄС, такі як Греція, Італія, Мальта, а також країни Балканського маршруту (Угорщина, Хорватія, Болгарія), несуть непропорційно велике навантаження порівняно з північними та західними державами (Німеччина, Франція, країни Бенілюксу, Скандинавські країни). Це призводить до того, що шукачі притулку часто зосереджуються в країнах першого входу, які не завжди мають достатні ресурси для належного розгляду заяв та

забезпечення гідних умов прийому. Особливо гострою ця проблема стала під час міграційної кризи 2015-2016 років, коли понад мільйон шукачів притулку, переважно з Сирії, Афганістану та Іраку, прибули до ЄС через Грецію та Італію. Криза виявила недоліки європейських інституційних механізмів, зокрема відсутність ефективних механізмів солідарності. Спроби запровадити обов'язкові квоти на переселення шукачів притулку зіткнулися зі спротивом окремих держав (зокрема Угорщини, Польщі, Чехії, Словаччини), що призвело до політичної кризи та розгляду справ у Суді Європейського Союзу. У відповідь на ці виклики Європейська Комісія запропонувала реформу СЄСП, яка передбачає створення постійного механізму солідарності, посилення ролі Європейського агентства з питань притулку, гармонізацію процедур надання притулку та запровадження обов'язкового попереднього скринінгу на зовнішніх кордонах. Реформа також пропонує створення механізму «справедливого розподілу» відповідальності, який враховує такі фактори, як ВВП країни, чисельність населення, рівень безробіття та кількість вже прийнятих біженців [37, р. 710].

Окремим напрямом розвитку європейських інституційних механізмів стало формування «зовнішнього виміру» політики притулку, який передбачає співпрацю з третіми країнами з метою стримування міграційних потоків ще до досягнення ними кордонів ЄС. Цей підхід включає кілька елементів. По-перше, це укладання угод з третіми країнами про реадмісію (повернення) осіб, які не мають права на міжнародний захист. Найбільш відомою є угода ЄС-Туреччина від 18 березня 2016 року, згідно з якою Туреччина зобов'язалася приймати назад усіх нелегальних мігрантів та шукачів притулку, які прибули на грецькі острови з території Туреччини, в обмін на фінансову допомогу, безвізовий режим та активізацію переговорів про вступ до ЄС. По-друге, це співпраця з країнами Північної Африки (Лівія, Туніс, Марокко, Єгипет) щодо запобігання нелегальному перетину Середземного моря, включаючи підготовку берегової охорони, надання обладнання та фінансування програм розвитку. По-третє, це підтримка таборів для біженців у країнах-сусідах зон конфліктів, таких як Йорданія, Ліван, Туреччина (для сирійських біженців). Усі ці елементи є частиною політики «екстерналізації» відповідальності за захист біженців. Такий підхід викликає занепокоєння правозахисних організацій, оскільки не завжди

гарантує дотримання прав людини у третіх країнах, які не мають розвинених систем захисту біженців. Наприклад, Лівія, яка є ключовим партнером ЄС у боротьбі з нелегальною міграцією, не ратифікувала Конвенцію 1951 року, а умови в лівійських центрах утримання мігрантів, за даними ООН, є жахливими та включають тортури, голод, катування та вбивства. Крім того, виникають складні питання щодо екстериторіального застосування принципу non-refoulement: чи зобов'язана держава-член ЄС дотримуватися цього принципу на території третьої країни, якщо вона фінансує або адмініструє табір для біженців на її території? Європейський суд з прав людини у справі «Хірсі Джамаа» вже відповів на це питання частково, але багато аспектів залишаються дискусійними у міжнародному праві.

Африканські інституційні механізми захисту біженців мають принципово інші концептуальні засади, що відображають специфіку історичного розвитку континенту, характер конфліктів та соціокультурні особливості. Конвенція Організації Африканської Єдності (ОАЄ) 1969 року стала першим регіональним договором у цій сфері і значно випередила розвиток регіональних систем на інших континентах. Вона не лише підтвердила визначення біженця, що міститься в Конвенції 1951 року, але й суттєво розширила його, включивши осіб, які змушені покинути країну походження внаслідок зовнішньої агресії, окупації, іноземного панування або подій, що серйозно порушують громадський порядок. Розширене визначення відображало реалії африканського континенту 1960-х років, коли процеси деколонізації, збройні конфлікти за незалежність, внутрішньодержавні протистояння та етнічні чистки породжували масові потоки біженців, які часто не підпадали під вузьке конвенційне визначення, орієнтоване на індивідуальне переслідування. Африканська конвенція визнала, що загальне насильство, збройні конфлікти та системні порушення громадського порядку є самостійними підставами для надання притулку, що на десятиліття випередило аналогічні тенденції в європейському праві, де концепція субсидіарного захисту з'явилася лише на початку 2000-х років. Крім того, Конвенція ОАЄ містить важливе положення про те, що надання притулку є мирним і гуманітарним актом, і держави-члени повинні утримуватися від будь-яких дій, які

можуть поставити під загрозу безпеку біженців, таких як відправлення їх назад до кордонів країни походження [39].

Інституційна структура африканської системи захисту біженців тривалий час була слабкою через обмежені ресурси та недостатню політичну волю держав. Однак зі створенням Африканського Союзу (наступника ОАЄ) у 2002 році та формуванням Африканської системи захисту прав людини ситуація почала змінюватися. Африканська комісія з прав людини і народів (створена у 1987 році) та Африканський суд з прав людини і народів (створений у 2004 році, почав діяти у 2006 році) дедалі частіше розглядають справи, пов'язані з правами біженців та внутрішньо переміщених осіб. Африканська комісія має мандат на розгляд державних доповідей, індивідуальних скарг та проведення розслідувань. Африканський суд, своєю чергою, може виносити обов'язкові для держав рішення, хоча на практику виконання цих рішень залишається проблемою. Прийняття у 2009 році Конвенції Африканського Союзу про захист внутрішньо переміщених осіб в Африці (Кампальської конвенції) засвідчило подальший розвиток регіональних інституційних стандартів. Кампальська конвенція є першим і поки що єдиним регіональним договором, присвяченим виключно захисту ВПО. Вона встановлює зобов'язання держав щодо запобігання внутрішньому переміщенню, захисту ВПО під час переміщення та пошуку довгострокових рішень (добровільне повернення, локальна інтеграція, переселення). Конвенція також забороняє примусове переміщення населення та вимагає від держав притягнення до відповідальності винних у таких діях. Важливою особливістю африканських інституційних механізмів є акцент на відповідальності держав походження за створення умов, що змушують людей тікати. Конвенція ОАЄ 1969 року прямо засуджує держави, які проводять політику, спрямовану на масове переміщення населення, і закликає до усунення причин, що породжують потоки біженців. Такий підхід відображає солідарний характер африканської системи, де держави визнають спільну відповідальність за вирішення проблеми біженців, включаючи тиск на країни походження з метою припинення конфліктів та порушень прав людини. Крім того, принцип добровільної репатріації в африканській моделі має особливе значення і розглядається як найбільш бажане довгострокове рішення. У практиці африканських

держав сформувалися механізми тристоронніх угод між країною походження, країною притулку та УВКБ ООН щодо організації добровільного повернення, що дозволяє забезпечити безпеку та добровільність цього процесу. Прикладами є угоди щодо повернення біженців з Мозамбіку, Ліберії, Руанди та інших країн після припинення конфліктів.

Американські інституційні механізми захисту біженців формувалися під впливом як універсальних стандартів, так і специфічних регіональних чинників, включаючи тривалі внутрішні збройні конфлікти в Центральній Америці (Сальвадор, Гватемала, Нікарагуа у 1980-х роках), політичні репресії в ряді країн Південної Америки (Чилі, Аргентина, Уругвай за часів військових диктатур 1970-1980-х років), а в останні десятиліття – масштабну кризу у Венесуелі (з 2015 року) та зростання насильства в країнах «Північного трикутника» (Гватемала, Гондурас, Сальвадор), де діють потужні злочинні угруповання (маріас). Ключовим документом американської моделі є Картахенська декларація про біженців 1984 року, яка, хоча й не має юридично обов'язкової сили міжнародного договору, справила визначальний вплив на розвиток регіональних інституційних підходів [42, р. 47]. Декларація була прийнята на колоквіумі за участю представників держав, міжнародних організацій та експертів у місті Картахена, Колумбія. Вона запропонувала розширене визначення біженця, яке включає осіб, що тікають від загального насильства, іноземної агресії, внутрішніх конфліктів, масових порушень прав людини або інших обставин, що серйозно порушили громадський порядок. Це визначення значною мірою наслідувало африканський підхід, але було адаптоване до реалій латиноамериканського континенту. Хоча Декларація не є обов'язковим документом, її положення були імplementовані в національне законодавство більшості країн Латинської Америки, включаючи Аргентину, Бразилію, Чилі, Колумбію, Еквадор, Мексику, Перу та Уругвай. Вони також визнані в практиці міжамериканських правозахисних органів як авторитетне тлумачення регіональних стандартів.

Міжамериканська система захисту прав людини, заснована на Американській конвенції з прав людини 1969 року, відіграє важливу роль у захисті прав біженців. Міжамериканська комісія з прав людини (створена у 1959 році, до набрання чинності

Конвенцією) та Міжамериканський суд з прав людини (створений у 1979 році) розглянули низку справ, пов'язаних із порушеннями прав шукачів притулку, примусовим поверненням, незаконним затриманням мігрантів. Комісія має функції моніторингу, розгляду скарг та підготовки доповідей, а Суд може виносити обов'язкові рішення, хоча не всі держави визнають його юрисдикцію. У своїх рішеннях ці органи послідовно наголошують на абсолютному характері принципу non-refoulement, обов'язку держав забезпечувати доступ до справедливих процедур визначення статусу біженця, неприпустимості колективного видворення іноземців. Наприклад, у справі «Мексика проти США» (2015 рік) Міжамериканська комісія визнала, що США порушили права мексиканських громадян при їхньому масовому видворенні без належної процедури. Характерною особливістю американської моделі є поєднання проблем біженців, мігрантів та внутрішньо переміщених осіб у єдиному контексті вимушеної міграції, спричиненої як традиційними факторами, так і новітніми явищами. Криза у Венесуелі, яка призвела до наймасштабнішого переміщення населення в історії Латинської Америки (понад 7,7 мільйона людей залишили країну станом на 2024 рік), стала серйозним випробуванням для американських інституційних механізмів. Країни регіону, особливо Колумбія (понад 2,8 мільйона венесуельців), Перу (понад 1,5 мільйона), Еквадор (понад 500 тисяч), Чилі (понад 400 тисяч), зіткнулися з безпрецедентним напливом венесуельців, багато з яких потребують міжнародного захисту. Реакція держав була неоднаковою: від запровадження спеціальних тимчасових захисних статусів (наприклад, Тимчасовий захищений статус в Колумбії, який надав право на легальне перебування понад 1,7 мільйонам венесуельців) до посилення прикордонного контролю та візових вимог (Перу, Чилі, Еквадор запровадили візовий режим для венесуельців). Ця криза виявила необхідність посилення регіональної координації та механізмів розподілу відповідальності, що стало предметом обговорення в рамках Процесу Кіто – регіонального консультативного форуму країн Латинської Америки з питань переміщення венесуельців, створеного у 2018 році [45].

Азійські інституційні механізми суттєво відрізняються від інших регіонів насамперед через відсутність регіонального договору, присвяченого статусу біженців,

та слабку інституціоналізацію регіональної співпраці в цій сфері. Азія залишається єдиним регіоном світу, де не створено регіональної системи захисту біженців, а більшість держав не є учасницями Конвенції 1951 року або Протоколу 1967 року. Станом на 2024 рік, з азійських держав Конвенцію ратифікували лише такі країни: Вірменія, Азербайджан, Грузія, Кіпр, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Туреччина, Ємен, Японія, Південна Корея, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Таїланд, Східний Тимор, Камбоджа, Філіппіни, Китай (у 2022 році). Більшість країн Південної та Південно-Східної Азії (Індія, Індонезія, Малайзія, Пакистан, Бангладеш) не є учасницями Конвенції. Це зумовлено низкою факторів: тривалою традицією суверенітету та невтручання у внутрішні справи, побоюваннями щодо заохочення нелегальної міграції, відсутністю консенсусу щодо визначення біженця та стандартів його захисту. Багато азійських держав розглядають питання біженців переважно крізь призму національної безпеки, а не гуманітарних зобов'язань. Наприклад, Пакистан, який приймає понад 1,4 мільйона афганських біженців, не ратифікував Конвенцію 1951 року, а статус біженців регулюється окремими угодами з УВКБ ООН та національним законодавством.

Попри відсутність регіонального договору, окремі субрегіональні об'єднання в Азії роблять спроби координувати політику щодо біженців. Асоціація держав Південно-Східної Азії (ASEAN) прийняла Декларацію про права працівників-мігрантів (2007 рік), яка, однак, не охоплює біженців та шукачів притулку. Південноазійська асоціація регіонального співробітництва (SAARC) не має документів у сфері захисту біженців. Регіональні консультативні процеси, такі як Балійський процес з питань контрабанди мігрантів, торгівлі людьми та пов'язаної з ними транскордонної злочинності (створений у 2002 році), зосереджені переважно на правоохоронних аспектах, а не на захисті прав біженців. Відсутність регіональної системи призводить до фрагментації національних підходів та прогалин у захисті. Деякі азійські держави мають адміністративні механізми для тимчасового захисту окремих груп біженців, але вони не ґрунтуються на формальному визнанні статусу біженця. Індія надала статус біженця тибетцям (після 1959 року) та шрі-ланкійським тамілам (після 1983 року) на основі адміністративних рішень, але не має

законодавства про біженців. Таїланд створив механізми тимчасового захисту для біженців з М'янми (близько 90 тисяч осіб у таборах вздовж кордону), але вони обмежені правами на пересування та працевлаштування. Малайзія та Індонезія, не будучи учасницями Конвенції 1951 року, надають тимчасовий притулок біженцям на основі угод з УВКБ ООН, але цей захист є нестабільним і може бути скасований у будь-який момент. Туреччина, яка є учасницею Конвенції 1951 року, зберігає географічне обмеження, визнаючи біженцями лише осіб з Європи, що змусило її створити окремий статус «тимчасового захисту» для сирійців (понад 3,5 мільйона осіб) та шукачів притулку з інших неєвропейських країн [47].

Порівняльний аналіз регіональних інституційних механізмів дозволяє виявити кілька ключових тенденцій та закономірностей. По-перше, найбільш розвинені регіональні інституції демонструють тенденцію до розширення сфери захисту, включаючи до неї не лише традиційних біженців, але й осіб, які потребують субсидіарного або тимчасового захисту. Це є реакцією на новітні форми переміщення, які не підпадають під вузьке конвенційне визначення. По-друге, механізми суттєво різняться за ступенем інституціоналізації та наявності наднаціональних механізмів контролю за дотриманням зобов'язань. Європейська модель з її розвиненими інституціями (ЄСПЛ, Суд ЄС, EУАА) та детальною гармонізацією законодавства є унікальною за рівнем інтеграції. Африканська та американська моделі мають слабші інституційні механізми (обмежені ресурси, недостатня юрисдикція судів), але активно використовують регіональні правозахисні органи для захисту прав біженців. Азійська модель, фактично відсутня як цілісна система, демонструє переважно міждержавний, консультативний підхід без наднаціональних елементів. По-третє, регіональні механізми по-різному вирішують проблему розподілу відповідальності між державами. Європейська модель з її Дублінською системою намагається створити об'єктивні критерії визначення відповідальної держави, але стикається з кризою солідарності. Африканська модель більше покладається на принципи добросусідства та регіональної солідарності, що часто призводить до непропорційного навантаження на країни, які безпосередньо межують із зонами конфліктів (наприклад, Кенія, Ефіопія, Уганда, які приймають сотні тисяч біженців із Сомалі, Південного Судану,

Еритреї). Американська модель перебуває у процесі пошуку механізмів регіональної координації у відповідь на венесуельську кризу [50].

Важливим висновком є те, що регіональні інституційні механізми не є ізольованими, а активно взаємодіють між собою та з універсальною системою. УВКБ ООН відіграє ключову роль у підтримці регіональних процесів, наданні експертної допомоги, сприянні гармонізації стандартів. УВКБ має офіси в більшості країн світу та співпрацює як з урядами, так і з неурядовими організаціями. Регіональні суди з прав людини (ЄСПЛ, Міжамериканський суд, Африканський суд) посиляються у своїх рішеннях на практику один одного, створюючи своєрідний «діалог судів», що сприяє взаємному збагаченню правових підходів. Наприклад, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово посилався на практику Міжамериканського суду, а останній – на рішення ЄСПЛ. Така взаємодія сприяє уніфікації стандартів захисту прав людини, включаючи права біженців. Крім того, існують меморандуми про взаєморозуміння між УВКБ ООН та регіональними організаціями (ЄС, Африканський Союз, ОАД), які визначають рамки співпраці у сфері захисту біженців.

Сучасні виклики, з якими стикаються інституційні механізми, включають кілька ключових аспектів. По-перше, це посилення антимиграційних настроїв та зростання впливу право-популістських сил, що ставлять під сумнів міжнародні зобов'язання у сфері захисту біженців. Це проявляється у спробах обмежити дію принципу non-refoulement, посилити прикордонний контроль, укласти угоди з третіми країнами для «екстерналізації» процедур надання притулку. По-друге, це сек'юритизація міграційної політики, коли питання притулку розглядаються переважно крізь призму національної безпеки та боротьби з тероризмом. Це призводить до розширеного тлумачення положень про виключення зі статусу біженця (стаття 1F Конвенції), використання секретної інформації, затримання без судового контролю. По-третє, це розмивання меж між біженцями, економічними мігрантами та особами, переміщеними внаслідок зміни клімату, що ускладнює застосування традиційних правових категорій. Кліматичні зміни стають дедалі потужнішим фактором вимушеної міграції, що створює нові виклики для регіональних інституційних механізмів. Тихоокеанські острівні держави (Кірибаті, Тувалу, Маршаллові Острови)

стикаються з загрозою повного зникнення внаслідок підвищення рівня моря, що породжує питання про захист осіб, переміщених через екологічні причини. Регіональні ініціативи, такі як Тихоокеанський регіональний механізм з питань зміни клімату та мобільності, намагаються розробити підходи до захисту таких осіб, але вони поки що не призвели до створення обов'язкових правових інструментів [51, р. 940].

Важливим напрямом розвитку регіональних інституційних механізмів є посилення уваги до захисту внутрішньо переміщених осіб, які часто становлять більшість вимушених мігрантів у багатьох регіонах. Кампальська конвенція Африканського Союзу є першим і поки що єдиним регіональним договором, присвяченим виключно захисту ВПО. Вона встановлює зобов'язання держав щодо запобігання внутрішньому переміщенню, захисту ВПО під час переміщення та пошуку довгострокових рішень. Досвід її імплементації може бути корисним для інших регіонів, де проблема ВПО також є гострою (наприклад, в Україні, де кількість ВПО перевищила 5 мільйонів осіб, а також у Колумбії, Іраку, Сирії, Сомалі). Крім того, важливим є розвиток механізмів притягнення до відповідальності за примусове переміщення населення. Видача Міжнародним кримінальним судом (МКС) ордерів на арешт президента РФ Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Белової за незаконну депортацію українських дітей (березень 2023 року) є важливим прецедентом, який може вплинути на розвиток інституційних механізмів захисту біженців. Цей випадок показав, що примусове переміщення населення може бути кваліфіковане як воєнний злочин, а винні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Особливе значення для розуміння динаміки інституційних механізмів має аналіз реакції на кризу, спричинену російською агресією проти України. Вперше в історії Європейського Союзу було активовано Директиву про тимчасовий захист 2001/55/ЄС (4 березня 2022 року), яка надала українським біженцям негайний доступ до прав на проживання, працевлаштування, освіти, медичну допомогу в усіх державах-членах ЄС. Це рішення продемонструвало здатність європейських інституційних механізмів до швидкого та солідарного реагування на масове

переміщення. Директива про тимчасовий захист була прийнята ще у 2001 році у відповідь на балканські війни, але ніколи не використовувалася. Її активація для України стала важливим прецедентом. Водночас криза виявила подвійні стандарти порівняно з реакцією на попередні міграційні кризи, пов'язані з біженцями з Близького Сходу та Африки. Реакція інших регіональних механізмів на українську кризу також була показовою. Багато країн за межами Європи запровадили спеціальні програми тимчасового захисту або спрощені процедури в'їзду для українців (наприклад, Канада, США, Велика Британія, Молдова, Грузія), що свідчить про певну гнучкість національних систем. Однак відсутність скоординованої регіональної відповіді в інших частинах світу обмежила можливості захисту для тих українців, які не змогли або не захотіли скористатися європейськими маршрутами [2].

Перспективи розвитку інституційних механізмів пов'язані з кількома напрямками: подальша гармонізація стандартів захисту на основі кращих практик різних регіонів (наприклад, використання розширеного визначення біженця з африканської та американської моделей); посилення ролі регіональних правозахисних органів у контролі за дотриманням зобов'язань (розширення юрисдикції судів, підвищення ефективності виконання рішень); розвиток механізмів регіональної солідарності та розподілу відповідальності (постійний механізм солідарності в ЄС, аналогічні механізми в інших регіонах); адаптація регіональних систем до нових викликів, включаючи кліматичну міграцію та переміщення, спричинене новими формами насильства (розробка спеціальних програм захисту для «кліматичних біженців»); посилення співпраці між регіональними системами та з універсальною системою захисту. Крім того, важливим є розвиток механізмів захисту прав біженців у контексті використання штучного інтелекту та цифрових технологій у процедурах визначення статусу, що вимагає розробки відповідних стандартів на регіональному та універсальному рівнях. Зокрема, необхідно забезпечити, щоб автоматизовані системи не призводили до дискримінації та помилкових рішень, а рішення, що впливають на права особи, приймалися людиною, а не алгоритмом.

Для України досвід функціонування різних регіональних інституційних механізмів має важливе практичне значення. Активація Директиви про тимчасовий

захист в ЄС створила безпрецедентний режим захисту для українських біженців, який може слугувати моделлю для реагування на масові переміщення в інших регіонах. Виклики, з якими стикаються українські біженці в різних країнах Європи щодо доступу до ринку праці, освіти, медичних послуг, воз'єднання сімей, демонструють необхідність подальшої гармонізації не лише законодавства, але й практики його застосування. Після завершення війни Україна матиме унікальний досвід як країна походження біженців (які розосередилися по всьому світу), що може бути використаний для вдосконалення регіональних та універсальних механізмів захисту, особливо в частині постконфліктного відновлення та добровільного повернення. Крім того, Україна може використати досвід Кампальської конвенції для розробки механізмів захисту внутрішньо переміщених осіб (яких в Україні близько 5 мільйонів) та досвід європейських інституцій для вдосконалення власної системи притулку в контексті євроінтеграції (Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року).

Таким чином, регіональні інституційні механізми є невід'ємним елементом глобальної системи міжнародного захисту біженців. Їх порівняльний аналіз дозволяє виявити як спільні тенденції розвитку (розширення сфери захисту, посилення ролі судових органів, розвиток механізмів солідарності), так і унікальні особливості, зумовлені регіональною специфікою (розширене визначення біженця в Африці та Америці, високий рівень інституціоналізації в Європі, відсутність регіональної системи в Азії). У сучасному взаємопов'язаному світі жодна регіональна модель не може існувати ізольовано, що вимагає посилення діалогу та співпраці між регіональними системами з метою забезпечення ефективного захисту прав біженців у глобальному масштабі. Подальший розвиток інституційних механізмів має бути спрямований на подолання фрагментації, посилення інституційних структур, розширення сфери захисту з урахуванням нових викликів (кліматичні зміни, гібридні війни, цифрові технології) та забезпечення солідарного розподілу відповідальності між державами. Лише за таких умов можна буде забезпечити ефективний захист прав біженців у глобальному масштабі, незалежно від регіону їхнього перебування.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ

3.1. Вплив збройних конфліктів та масових міграційних процесів на розвиток міжнародного інституту біженства

Історичний розвиток інституту біженства нерозривно пов'язаний зі збройними конфліктами та масовими переміщеннями населення, які виступають основними каталізаторами еволюції міжнародно-правових механізмів захисту. Кожна велика війна або хвиля насильства породжувала нові категорії вимушених мігрантів, змушуючи міжнародне співтовариство шукати адекватні правові відповіді. Саме в контексті збройних конфліктів формувалися ключові поняття, принципи та інститути міжнародного права біженців, які згодом набували універсального характеру. Таким чином, збройні конфлікти виступають не лише причиною вимушеної міграції, але й рушійною силою розвитку самого права біженців.

Перша світова війна стала першим потужним поштовхом до формування міжнародної системи захисту біженців. Розпад імперій та більшовицька революція призвели до переміщення мільйонів людей. Саме в цей період з'являється поняття «апатрид» та формуються перші механізми міжнародного захисту під егідою Ліги Націй. Призначення Фрітьофа Нансена першим Верховним комісаром у справах російських біженців у 1921 році та запровадження «нансенівських паспортів» стали першими кроками до інституціоналізації міжнародного захисту [5, с. 294]. Міжвоєнний період характеризувався фрагментарним підходом до захисту біженців, коли кожна нова криза породжувала окремий правовий інструмент. Конвенція 1933 року про міжнародний статус біженців вперше закріпила заборону вислання біженців до країн, де їм загрожувала небезпека – прообраз майбутнього принципу non-refoulement. Правовим наслідком цього періоду стало зародження поняття апатридів,

усвідомлення необхідності інституціоналізованого захисту та поява перших міжнародних механізмів, хоча й фрагментарних.

Друга світова війна стала наймасштабнішою катастрофою, що призвела до безпрецедентного переміщення населення. Десятки мільйонів людей опинилися за межами своїх країн. Досвід війни та Голокосту продемонстрував катастрофічні наслідки відсутності ефективної системи міжнародного захисту. Це усвідомлення стало фундаментом для створення ООН та універсальної системи захисту прав людини. Кульмінацією зусиль стало створення УВКБ ООН у 1950 році та прийняття Конвенції про статус біженців 1951 року, яка заклала універсальний фундамент сучасного міжнародного режиму захисту. Конвенція 1951 року була безпосередньо зумовлена досвідом Другої світової війни, що виявилось в її часових обмеженнях – вона стосувалася лише осіб, які стали біженцями внаслідок подій до 1 січня 1951 року [6]. Правовим результатом стало формування універсальної кодифікованої системи захисту, закріплення визначення біженця та принципу non-refoulement, створення УВКБ ООН.

Процеси деколонізації в Африці та Азії у 1950–1960-х роках стали наступним потужним викликом. Збройна боротьба за незалежність, міжетнічні конфлікти породили масштабні потоки біженців, які часто не підпадали під визначення Конвенції 1951 року. Люди тікали від загального насильства, збройних конфліктів, хаосу. Це змусило шукати нові підходи, які знайшли відображення у Конвенції ОАЄ 1969 року, що розширила визначення біженця, включивши жертв зовнішньої агресії, окупації та подій, що серйозно порушують громадський порядок. Протокол 1967 року, своєю чергою, ліквідував часові та географічні обмеження Конвенції 1951 року, надавши їй універсального характеру. Юридичним наслідком стало розширення поняття біженця за рахунок включення жертв загального насильства, виникнення регіональних систем захисту та усунення обмежень універсальної системи.

Війна у В'єтнамі та криза «людей у човнах» у 1970–1980-х роках стали символом безпорадності міжнародної системи перед масовими переміщеннями морем. Ця криза призвела до розробки нових механізмів міжнародної солідарності, включаючи програми переселення біженців до третіх країн, які стали важливим

доповненням до локальної інтеграції та добровільної репатріації. Ключовим висновком стало визнання переселення як окремого довгострокового рішення та розвиток механізмів міжнародної солідарності.

Конфлікти на Балканах у 1990-х роках стали наймасштабнішим випробуванням для європейської системи захисту. Етнічні чистки призвели до переміщення мільйонів людей у центрі Європи. Криза виявила неготовність європейських держав до скоординованої відповіді, спричинила запровадження програм тимчасового захисту та актуалізувала питання захисту внутрішньо переміщених осіб. Геноцид у Руанді 1994 року спричинив безпрецедентне за швидкістю переміщення населення. Ця криза виявила трагічну дилему міжнародного захисту: серед біженців опинилися як жертви геноциду, так і його виконавці. Руандійська криза змусила переосмислити підходи до безпеки таборів біженців та застосування положень про виключення зі статусу біженця [7]. Правовим наслідком стало актуалізація проблеми ВПО, усвідомлення необхідності відокремлення винуватців злочинів від жертв у потоках біженців, розвиток програм тимчасового захисту.

Війна в Афганістані створила найбільшу та найтривалішу кризу біженців. Афганці становлять одну з найбільших груп біженців протягом понад сорока років. Криза продемонструвала обмеженість короткострокових гуманітарних підходів та необхідність довгострокових стратегій, що поєднують захист біженців із розвитком приймаючих громад. Іракська війна 2003 року спричинила масштабне переміщення представників релігійних та етнічних меншин, актуалізувавши питання захисту релігійних меншин як окремої категорії біженців та застосування концепції «належності до певної соціальної групи» до груп, що визначаються релігійною ідентичністю. Юридичним результатом стало визнання необхідності довгострокових стратегій розвитку та розширення тлумачення «соціальної групи» як підстави для переслідувань.

Сирійська війна стала наймасштабнішою гуманітарною катастрофою XXI століття. Вона виявила кризу солідарності в ЄС, стимулювала розвиток «зовнішнього виміру» політики притулку, актуалізувала питання захисту вразливих категорій. Сирійська криза сприяла визнанню того, що жертви збройних конфліктів потребують

міжнародного захисту незалежно від наявності індивідуальних ознак переслідування. Російська агресія проти України створила наймасштабнішу кризу переміщення в Європі з часів Другої світової війни. Понад 8 мільйонів українців стали біженцями. Вперше в історії ЄС активував Директиву про тимчасовий захист, що продемонструвало здатність до швидкого та солідарного реагування. Водночас криза виявила подвійні стандарти в підходах до різних категорій біженців та актуалізувала питання захисту біженців у контексті гібридної війни, де міграційні процеси використовуються як зброя [9, с. 226]. Правовим наслідком стало визнання необхідності захисту жертв збройних конфліктів без індивідуальних ознак переслідування, активізація механізмів тимчасового захисту, а також усвідомлення проблеми подвійних стандартів та використання міграції як гібридної зброї.

Конфлікти в Африці продовжують генерувати масштабні потоки біженців, які часто залишаються поза увагою міжнародної спільноти. Біженці з цих регіонів стикаються з обмеженим доступом до захисту через географічну віддаленість, недостатнє фінансування гуманітарних операцій, політику стримування, яку проводять багаті держави. Кліматичні зміни дедалі більше переплітаються зі збройними конфліктами як чинником вимушеної міграції. У Сахелі боротьба за доступ до води загострює конфлікти, що призводить до масових переміщень. Це змушує переосмислювати традиційні підходи до визначення біженця, які не враховують екологічних факторів як самостійної підстави для захисту. Ключовим викликом стає необхідність адаптації конвенційного визначення до нових реалій, де переплітаються збройне насильство, екологічні катастрофи та економічна нестабільність.

Сучасні збройні конфлікти характеризуються зростанням ролі недержавних акторів, які часто є основними винуватцями переміщення населення. Це створює складні питання для застосування конвенційного визначення біженця, яке передбачає переслідування з боку держави. Дедалі більше визнання отримує позиція, згідно з якою загроза з боку недержавних акторів є підставою для надання притулку, якщо держава неспроможна забезпечити захист. Внутрішнє переміщення стає домінуючою формою вимушеної міграції. Кількість внутрішньо переміщених осіб у світі

перевищує 55 мільйонів, що значно більше, ніж біженців. ВПО часто перебувають у більш вразливому становищі, оскільки не підпадають під захист міжнародного права біженців. Прийняття Керівних принципів ООН та Кампальської конвенції стали важливими кроками, але система захисту ВПО залишається фрагментарною [11, с. 305]. Правовим наслідком є необхідність визнання недержавних акторів джерелом переслідувань та розробка ефективних механізмів захисту ВПО, які залишаються поза межами Конвенції 1951 року.

Тривалість сучасних конфліктів створює феномен «затяжних ситуацій з біженцями», коли люди перебувають у вимушеному вигнанні десятиліттями. Палестинські, афганські, сомалійські біженці – приклади таких ситуацій. Це вимагає переосмислення традиційної тріади довгострокових рішень та пошуку інноваційних підходів. Міграційна криза на американо-мексиканському кордоні демонструє переплетення різних чинників вимушеної міграції – насильства банд, економічної нестабільності, політичних репресій, кліматичних змін. Криза виявила неспроможність системи захисту адекватно реагувати на змішані міграційні потоки. Середземноморська криза стала символом гуманітарної катастрофи на кордонах Європи. Тисячі людей гинуть, намагаючись перетнути море. Криза актуалізувала питання про обов'язок держав рятувати тих, хто терпить лихо на морі, та межі відповідальності за захист за межами національної території. Юридичним викликом є необхідність розробки нових підходів до довгострокових рішень, адаптації системи захисту до змішаних міграційних потоків та визначення меж екстериторіальних зобов'язань держав.

Сучасна практика свідчить про зростання політичної інструменталізації біженців. Білоруська криза 2021 року, дії РФ щодо переміщення осіб до кордонів з Фінляндією – приклади використання міграційних потоків як «гібридної зброї». Це ставить складні питання про відповідальність держав та межі зобов'язань приймати осіб, чиє переміщення є результатом маніпуляцій. Глобальний договір про біженців 2018 року став важливою віхою, пропонуючи механізми більш передбачуваного розподілу відповідальності, підтримки приймаючих громад, розширення доступу до довгострокових рішень. Договір є свідченням визнання необхідності глобальної

солідарності [15]. Правовим наслідком є усвідомлення необхідності протидії інструменталізації міграції та розвиток механізмів глобальної солідарності, закріплених у Глобальному договорі про біженців.

Вплив збройних конфліктів має концептуальний характер, змушуючи переосмислювати поняття «переслідування», «державний захист», «безпечна країна». Розширення підстав для притулку, розвиток концепцій субсидіарного та тимчасового захисту, визнання недержавних акторів як джерела переслідувань – усе це є реакцією на реалії сучасних конфліктів. Ключовим підсумком є те, що збройні конфлікти залишаються головними рушійними силами еволюції інституту біженства. Сучасні конфлікти ставлять перед міжнародним правом безпрецедентні виклики, відповідь на які вимагатиме вдосконалення правових норм, політичної волі держав, посилення міжнародної солідарності, подолання дискримінаційних практик та визнання спільної відповідальності за захист осіб, які змушені тікати від війни та насильства.

Таким чином, перспективи розвитку інституту біженства пов'язані з: розширенням конвенційного визначення для включення жертв загального насильства та кліматичних змін; розвитком механізмів тимчасового захисту; посиленням міжнародної солідарності; захистом внутрішньо переміщених осіб; розвитком міжнародно-правової відповідальності держав за створення умов, що змушують людей тікати. Збройні конфлікти є головними рушійними силами еволюції інституту біженства, і саме вони визначатимуть його подальший розвиток у XXI столітті.

3.2. Україна в контексті трансформації міжнародно-правового режиму захисту біженців

Україна, яка з 24 лютого 2022 року опинилася в епіцентрі наймасштабнішої гуманітарної катастрофи в Європі з часів Другої світової війни, відіграє унікальну роль у трансформації міжнародно-правового режиму захисту біженців. Будучи одночасно країною походження мільйонів біженців, країною транзиту та країною з масштабним внутрішнім переміщенням, Україна стала каталізатором змін у підходах

до міжнародного захисту. Її досвід демонструє як потенціал існуючих механізмів, так і їхні недоліки.

До 2014 року Україна розглядалася переважно як країна транзиту. Після ратифікації Конвенції 1951 року у 2002 році Україна формувала національне законодавство, імплементуючи міжнародні стандарти. Основним актом став Закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Однак система захисту стикалася з типовими проблемами: недостатнім фінансуванням, слабкою інституційною спроможністю [18, р. 207].

Початок російської агресії у 2014 році докорінно змінив ситуацію. Україна вперше зіткнулася з масштабним внутрішнім переміщенням: сотні тисяч людей покинули Крим та Донбас. Прийняття Закону «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» стало важливим кроком, але його імплементация стикалася з труднощами щодо реєстрації, соціальних виплат, житла, працевлаштування.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року спричинило безпрецедентне переміщення: понад 8 мільйонів українців стали біженцями в Європі, близько 5 мільйонів - внутрішньо переміщеними особами. Це найшвидше переміщення в Європі з часів Другої світової війни. Особливості кризи: зовнішня агресія як причина, переважно жінки та діти серед біженців, географічна близькість до ЄС.

Реакція ЄС стала безпрецедентною. Вперше активовано Директиву про тимчасовий захист 2001/55/ЄС, яка надала українцям негайний доступ до прав на проживання, працевлаштування, освіти, медичну допомогу. Активація Директиви підтвердила життєздатність механізмів групового захисту, продемонструвала переваги гармонізованого підходу та створила важливий прецедент.

Водночас криза виявила проблему подвійних стандартів. Громадяни африканських та азійських країн, які проживали в Україні, стикалися з дискримінацією при перетині кордону. Єврокомісія роз'яснила, що тимчасовий захист поширюється на всіх, хто постійно проживав в Україні, але практична реалізація залишалася нерівномірною [26, р. 15].

Окремим викликом стала доля іноземних студентів, які навчалися в Україні. Тисячі студентів з Індії, Китаю, Марокко, Нігерії були змушені тікати, часто втративши документи. Це актуалізувало питання про статус іноземних студентів під час конфліктів та необхідність механізмів їх захисту.

Українська криза актуалізувала проблему захисту дітей, переміщених внаслідок війни. Тисячі дітей розлучені з батьками, багато дітей з інтернатів вивезені за кордон без оформлення. Особливо гостро постала проблема дітей без супроводу. Досвід України може стати основою для вдосконалення міжнародних стандартів.

Безпрецедентним викликом стала примусова депортація РФ сотень тисяч українців, включаючи понад 19 тисяч дітей. МКС видав ордери на арешт президента РФ та уповноваженої з прав дитини. Це актуалізує питання захисту депортованих, механізмів возз'єднання сімей та відповідальності винних.

Важливим аспектом є відповідальність держави-агресора за шкоду, завдану біженцям. Мільйони українців втратили житло, майно, доступ до освіти та медицини. Створення міжнародного механізму компенсації є важливим завданням. Досвід Комісії ООН з компенсацій після вторгнення Іраку в Кувейт може бути корисним.

Українська криза актуалізувала проблему доступу біженців до правосуддя для документування воєнних злочинів. Багато біженців стали свідками звірств, їхні свідчення мають вирішальне значення. Досвід співпраці з МКС, Євроюстом може стати основою для міжнародних стандартів захисту прав біженців як свідків та жертв.

Питання тимчасового захисту та його продовження набуло особливої актуальності. Рада ЄС продовжила тимчасовий захист до березня 2026 року, що свідчить про гнучкість механізму. Однак постає питання переходу до більш сталих форм захисту [35, р. 205].

Український досвід демонструє важливість інтеграції біженців у приймаючі суспільства. Країни ЄС запровадили програми сприяння працевлаштуванню, вивченню мови, доступу до освіти. Досвід Польщі, Чехії, Німеччини демонструє як успіхи, так і проблеми інтеграції.

Водночас криза виявила обмеженість механізмів міжнародної солідарності у фінансуванні потреб біженців. Країни Центральної та Східної Європи стикаються з

непропорційним навантаженням. Це актуалізує питання створення постійних механізмів фінансової солідарності.

Українська криза має важливе значення для розвитку міжнародного права в контексті гібридної війни. РФ використовує міграційні потоки як елемент гібридної війни, що ставить складні питання про відповідальність держав за використання міграції як зброї.

Важливим аспектом є захист прав біженців після завершення бойових дій. Принцип добровільності повернення вимагає створення безпечних умов, включаючи розмінування, відновлення житла, інфраструктури. Україна та міжнародне співтовариство мають розробити механізми моніторингу безпеки повернення.

Досвід України актуалізує питання участі діаспори у постконфліктному відновленні. Українські біженці, які отримали освіту за кордоном, можуть стати ресурсом для відбудови. Водночас право на інтеграцію в приймаючих країнах також має бути забезпечене.

Криза має важливе значення для розвитку регіональної співпраці. Активація Директиви про тимчасовий захист створила прецедент. Досвід співпраці України з УВКБ ООН, МОМ, Європейським агентством з питань притулку є цінним для розбудови національної системи захисту [41].

Перспектива вступу до ЄС вимагає адаптації українського законодавства до стандартів Спільної європейської системи притулку. Це потребує комплексної реформи законодавства, посилення інституційної спроможності, створення механізмів інтеграції.

Важливим уроком є необхідність посилення захисту внутрішньо переміщених осіб, які залишаються «невидимими» для міжнародної спільноти. Україна прийняла програми підтримки ВПО, але масштаби потреби перевищують можливості бюджету. Посилення міжнародної підтримки є важливим завданням.

Криза актуалізувала питання захисту культурної спадщини біженців. Багато біженців вивезли культурні цінності, сімейні реліквії, які потребують збереження. Міжнародне співтовариство має розробити механізми захисту культурної спадщини переміщених осіб.

Досвід України демонструє важливість психологічної підтримки біженців, особливо дітей. Розробка стандартів психологічної підтримки, підготовка фахівців, створення центрів психосоціальної підтримки є важливим напрямом розвитку міжнародно-правового режиму [42, р. 48].

Криза виявила проблему доступу біженців до фінансових послуг. ЄС вжив заходів для спрощення доступу українців до банківських послуг, але системні рішення потребують подальшої розробки.

Важливим аспектом є возз'єднання сімей, роз'єднаних війною. Спрощення процедур, визнання різноманітних форм сімейних відносин, прискорення розгляду заяв є важливими завданнями.

Таким чином, Україна відіграє унікальну роль у трансформації міжнародно-правового режиму захисту біженців. Активація Директиви про тимчасовий захист, міжнародна солідарність, розвиток механізмів документування воєнних злочинів мають фундаментальне значення. Водночас криза виявила глибокі проблеми: подвійні стандарти, недостатню солідарність, обмеженість захисту ВПО, відсутність ефективних інструментів притягнення до відповідальності за примусове переміщення. Подолання цих проблем є ключовим завданням, і досвід України має бути використаний для розробки більш справедливих та універсальних механізмів захисту.

3.3. Перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання статусу біженців в умовах глобальних криз

Сучасна система міжнародно-правового захисту біженців, сформована на основі Конвенції 1951 року, стикається з безпрецедентними викликами. Глобальні кризи - збройні конфлікти нового типу, кліматичні зміни, пандемії, гібридні війни - трансформують природу вимушеної міграції, розмиваючи традиційні межі між біженцями, економічними мігрантами та особами, переміщеними внаслідок екологічних катастроф. Це вимагає переосмислення концептуальних засад міжнародного захисту.

Одним із ключових напрямів вдосконалення є розширення визначення поняття «біженець». Чинне визначення, орієнтоване на індивідуальне переслідування за п'ятьма конвенційними ознаками, не охоплює значну частину сучасних вимушених мігрантів, які тікають від загального насильства, збройних конфліктів, наслідків зміни клімату. Прихильники розширення вказують на досвід африканської та американської регіональних систем, які включили до визначення біженця жертв загального насильства. Противники застерігають від ризику «розмивання» поняття та перевантаження системи захисту. Компромісним варіантом може стати збереження чинного визначення з розвитком додаткових та тимчасових форм захисту [2].

Особливо гостро стоїть питання про правовий статус осіб, переміщених внаслідок зміни клімату. За оцінками, до 2050 року їх кількість може сягнути 200 мільйонів. Чинне міжнародне право не визнає їх біженцями, створюючи значну прогалину в захисті. Розробка спеціального міжнародного договору про захист таких осіб є одним із найбільш активно обговорюваних варіантів. Тихоокеанські острівні держави активно лобіюють розробку таких механізмів, а деякі країни вже запровадили національні програми захисту.

Важливим напрямом є посилення механізмів міжнародної солідарності та справедливого розподілу відповідальності. Країни Глобального Півдня приймають близько 85% усіх біженців, тоді як багаті держави дедалі більше екстерналізують відповідальність. Глобальний договір про біженців 2018 року запропонував механізми розподілу відповідальності, але не є юридично обов'язковим. Досвід активації Директиви про тимчасовий захист для українців демонструє потенціал таких механізмів за наявності політичної волі.

Потребує посилення захист внутрішньо переміщених осіб, які становлять більшість вимушених мігрантів. Керівні принципи ООН 1998 року не мають обов'язкової сили. Кампальська конвенція Африканського Союзу 2009 року є єдиним регіональним договором у цій сфері. Розробка аналогічних інструментів в інших регіонах або на універсальному рівні є важливим завданням.

Необхідне посилення механізмів притягнення до відповідальності за примусове переміщення. Видача МКС ордерів на арешт президента РФ та уповноваженої з прав

дитини за незаконну депортацію українських дітей є важливим прецедентом. Створення ефективних механізмів компенсації для біженців, які втратили майно, також потребує розвитку [43, р. 663].

Розвиток інформаційних технологій відкриває нові можливості для вдосконалення процедур визначення статусу, але створює ризики для приватності та безпеки даних. Рішення щодо надання захисту мають прийматися людиною, а не алгоритмом. Пандемія COVID-19 виявила вразливість біженців та необхідність розробки стандартів захисту в надзвичайних ситуаціях.

Важливим є розвиток механізмів тимчасового захисту для осіб, які тікають від масового насильства. Досвід активації Директиви про тимчасовий захист для українців виявив проблему вибіркового застосування. Розробка універсальних стандартів тимчасового захисту є нагальним завданням.

Потребує посилення захист прав біженців у контексті боротьби з тероризмом. Розширене тлумачення положень про виключення зі статусу, використання секретної інформації, затримання без судового контролю створюють ризики. Необхідні стандарти, що забезпечують баланс між безпекою та правами біженців.

Розвиток регіональних систем захисту дозволяє враховувати специфіку регіонів, але важливо запобігати фрагментації міжнародного права. Посилення співпраці між регіональними системами, обмін кращими практиками, узгодження стандартів є важливими завданнями.

Освіта, доступ до ринку праці, охорона здоров'я, житло, соціальний захист - ключові фактори інтеграції біженців. Розробка міжнародних стандартів у цих сферах, які гарантували б права біженців на недискримінаційній основі, є важливим завданням. Участь біженців у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя, має стати нормою [51, р. 1004].

Запобігання конфліктам та усунення першопричин переміщення є найбільш ефективним способом вирішення проблеми біженців. Це потребує комплексного підходу, що поєднує дипломатичні, економічні, соціальні, екологічні заходи.

Таким чином, перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання пов'язані з: розширенням категорій осіб, які потребують захисту; посиленням

міжнародної солідарності; розвитком захисту ВПО; вдосконаленням процедур з використанням технологій; посиленням відповідальності держав за примусове переміщення. Успіх реформ залежатиме від політичної волі держав та визнання спільної відповідальності. Досвід української кризи має бути використаний для розробки більш справедливої системи захисту. Фундаментальні принципи - гуманність, солідарність, повага до прав людини, заборона дискримінації - мають залишатися незмінним орієнтиром.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження особливостей міжнародно-правового регулювання статусу біженців дозволяє сформулювати такі висновки.

Історичний генезис інституту біженців нерозривно пов'язаний із збройними конфліктами та масовими порушеннями прав людини. Еволюція міжнародно-правової концепції захисту пройшла шлях від дискреційного права держав надавати притулок через фрагментарні угоди міжвоєнного періоду до формування універсальної системи на базі Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу 1967 року. Кожна велика криза - від Другої світової війни до російсько-української війни - змушувала міжнародне співтовариство переосмислювати підходи до захисту та вдосконалювати правові механізми.

Поняття «біженець» у сучасному міжнародному праві є складною конструкцією, що базується на п'яти ключових елементах: наявність обґрунтованих побоювань переслідувань; причинно-наслідковий зв'язок з однією з п'яти конвенційних ознак; перебування за межами країни походження; відсутність державного захисту; непоширення положень про виключення. Юридична природа статусу біженця визначається його деклараторним, субститутивним та тимчасовим характером.

Система джерел міжнародно-правового регулювання є багаторівневою, включає універсальні та регіональні договори, норми звичаєвого права, судову практику та «м'яке» право. Центральне місце посідає Конвенція 1951 року та Протокол 1967 року. Принцип *non-refoulement* визнається не лише договірною, але й звичаєвою нормою міжнародного права, що має характер *jus cogens*.

Міжнародні гарантії правового статусу біженців утворюють систему матеріальних та процесуальних прав: принцип невидворення, недискримінації, доступ до правосуддя, сімейна єдність, економічні, соціальні та культурні права. Механізми забезпечення включають міжнародний судовий захист, діяльність УВКБ ООН та національних органів. Процедурні стандарти визначення статусу передбачають доступ до процедури, право на індивідуальну співбесіду, правову

допомогу, презумпцію достовірності, спеціальні гарантії для вразливих категорій та право на оскарження.

Регіональні моделі захисту суттєво різняться. Європейська модель є найбільш розвиненою з детальною гармонізацією законодавства в рамках Спільної європейської системи притулку. Африканська та американська моделі запропонували розширене визначення біженця, включаючи жертв загального насильства. Азійська модель як цілісна система фактично відсутня.

Збройні конфлікти залишаються головним чинником вимушеного переміщення. Сучасні конфлікти характеризуються зростанням ролі недержавних акторів, тривалістю, переплетенням політичних, етнічних, економічних та кліматичних факторів. Внутрішнє переміщення стає домінуючою формою вимушеної міграції. Кліматичні зміни актуалізують питання про розробку нових правових механізмів захисту «кліматичних біженців».

Україна відіграє унікальну роль у трансформації міжнародно-правового режиму захисту біженців. Російська агресія спричинила наймасштабніше переміщення в Європі з часів Другої світової війни. Активація Директиви ЄС про тимчасовий захист для українців продемонструвала життєздатність механізмів групового захисту, але виявила проблему подвійних стандартів, актуалізувала питання захисту дітей без супроводу, протидії примусовій депортації, забезпечення права на повернення та компенсацію.

Перспективи вдосконалення міжнародно-правового регулювання пов'язані з: розширенням категорій осіб, які потребують захисту; посиленням механізмів міжнародної солідарності та справедливого розподілу відповідальності; розвитком захисту внутрішньо переміщених осіб; вдосконаленням процедур визначення статусу з використанням новітніх технологій; посиленням відповідальності держав за примусове переміщення.

Ефективність міжнародно-правового захисту біженців залежить від політичної волі держав, готовності до міжнародної співпраці та подолання дискримінаційних практик. Принципи гуманності, поваги до прав людини, заборони дискримінації мають застосовуватися однаково до всіх біженців незалежно від походження.

Запобігання конфліктам та усунення першопричин переміщення залишається найбільш ефективним способом вирішення проблеми біженців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буроменський М. В., за ред. Міжнародне право : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 336 с.
2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.03.2026).
3. Конвенція про статус біженців 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 (дата звернення: 10.03.2026).
4. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 368 с.
5. Малеш П. В., Фенич Я. В. Правове регулювання надання притулку та забезпечення прав біженців в Європейському Союзі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Вип. 83, Ч. 2. С. 293-298. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.52> (дата звернення: 10.03.2026).
6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (дата звернення: 10.03.2026).
7. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 10.03.2026).
8. Протокол щодо статусу біженців 1967 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363 (дата звернення: 10.03.2026).
9. Сироїд Т. Л. Міжнародно-правове підґрунтя регулювання статусу біженців і вимушених переселенців: реалії та перспективи. Проблеми законності. 2016. Вип. 135. С. 220-229.
10. Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти : тези VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Київ, 24 груд. 2015 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 238 с.

URL: <https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirniki/2015/tezu-stan-dotruman2.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

11. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.
12. Чехович С. Б. Міграційне право України : підручник. Київ : Школа, 2003. 368 с.
13. Чехович С. Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2005. № 12. С. 76-85.
14. Abuya. The Neglected Colonial Legacy of the 1951 Refugee Convention. International Migration. 2021. Vol. 59, No. 4. P. 265. URL: <https://doi.org/10.1111/imig.12898> (дата звернення: 10.03.2026).
15. American Convention on Human Rights, 1969. URL: https://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm (дата звернення: 10.03.2026).
16. Benhabib S. The End of the 1951 Refugee Convention? Dilemmas of Sovereignty, Territoriality, and Human Rights. Jus Cogens. 2020. Vol. 2. P. 75-91. URL: <https://doi.org/10.1007/s42439-020-00022-1> (дата звернення: 10.03.2026).
17. Betts A. Protection by Persuasion: International Cooperation in the Refugee Regime. Ithaca : Cornell University Press, 2009. 214 p.
18. Cantor D. J. The End of Refugee Law? Journal of Human Rights Practice. 2017. Vol. 9, No. 2. P. 203-213. URL: <https://doi.org/10.1093/jhuman/hux022> (дата звернення: 10.03.2026).
19. Cartagena Declaration on Refugees, 1984. URL: https://www.oas.org/dil/1984_cartagena_declaration_on_refugees.pdf (дата звернення: 10.03.2026).
20. Chetail V. International Migration Law. Oxford University Press, 2019. URL: <https://doi.org/10.1093/law/9780199668267.001.0001> (дата звернення: 10.03.2026).
21. Chimni B. S., ed. International Refugee Law: A Reader. New Delhi : Sage Publications, 2000. 613 p.

22. Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading> (дата звернення: 10.03.2026).
23. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (дата звернення: 10.03.2026).
24. Convention on the Rights of the Child, 1989. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> (дата звернення: 10.03.2026).
25. Court of Justice of the European Union. Judgment in Case C-465/07, Elgafaji v. Staatssecretaris van Justitie. 17 February 2009. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-465/07> (дата звернення: 10.03.2026).
26. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted. Official Journal of the European Union. L 337. 20.12.2011. P. 9-26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0095> (дата звернення: 10.03.2026).
27. Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection. Official Journal of the European Union. L 180. 29.6.2013. P. 60-95. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013L0032> (дата звернення: 10.03.2026).
28. Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection. Official Journal of the European Union. L 180. 29.6.2013. P. 96-116. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013L0033> (дата звернення: 10.03.2026).

29. European Court of Human Rights. Judgment in the case of Hirsi Jamaa and Others v. Italy. Application No. 27765/09. 23 February 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109231> (дата звернення: 10.03.2026).
30. European Court of Human Rights. Judgment in the case of M.S.S. v. Belgium and Greece. Application No. 30696/09. 21 January 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103050> (дата звернення: 10.03.2026).
31. European Court of Human Rights. Judgment in the case of N.D. and N.T. v. Spain. Applications Nos. 8675/15 and 8697/15. 13 February 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201> (дата звернення: 10.03.2026).
32. European Court of Human Rights. Judgment in the case of Soering v. the United Kingdom. Application No. 14038/88. 7 July 1989.
33. Feller E., Türk V., Nicholson F. Refugee Protection in International Law: UNHCR's Global Consultations on International Protection. Cambridge University Press, 2003. 717 p.
34. Global Compact on Refugees, 2018. URL: <https://www.unhcr.org/global-compact-refugees> (дата звернення: 10.03.2026).
35. Goodwin-Gill G. S., McAdam J. The Refugee in International Law. 4th ed. Oxford University Press, 2021. 786 p.
36. Hathaway J. C., Foster M. The Causal Connection ("Nexus") to a Convention Ground. International Journal of Refugee Law. 2021. Vol. 33, No. 1. P. 1-36.
37. Hathaway J. C. The Rights of Refugees under International Law. 2nd ed. Cambridge University Press, 2021. 1533 p.
38. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 10.03.2026).
39. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 10.03.2026).

40. OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, 1969. URL: <https://au.int/en/treaties/oau-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa> (дата звернення: 10.03.2026).

41. Protocol Relating to the Status of Refugees, 1967. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-relating-status-refugees> (дата звернення: 10.03.2026).

42. Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person. Official Journal of the European Union. L 180. 29.6.2013. P. 31-59. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0604> (дата звернення: 10.03.2026).

43. Türk V., Garlick M. From Burdens and Responsibilities to Opportunities: The Comprehensive Refugee Response Framework and a Global Compact on Refugees. International Journal of Refugee Law. 2016. Vol. 28, No. 4. P. 656-678.

44. UNHCR. Guidelines on International Protection No. 1: Gender-Related Persecution within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. 2002. (HCR/GIP/02/01). URL: <https://www.refworld.org/policy/guidance/unhcr/2002/en/40146> (дата звернення: 10.03.2026).

45. UNHCR. Guidelines on International Protection No. 2: "Membership of a Particular Social Group" within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. 2002. (HCR/GIP/02/02). URL: <https://www.refworld.org/policy/guidance/unhcr/2002/en/40269> (дата звернення: 10.03.2026).

46. UNHCR. Guidelines on International Protection No. 7: The Application of Article 1F of the 1951 Convention relating to the Status of Refugees. 2003. (HCR/GIP/03/05). URL: <https://www.refworld.org/policy/guidance/unhcr/2003/en/63076> (дата звернення: 10.03.2026).

47. UNHCR. Guidelines on International Protection No. 9: Claims to Refugee Status based on Military Service within the context of Article 1A (2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. 2003. (HCR/GIP/03/07). URL: <https://www.refworld.org/policy/guidance/unhcr/2003/en/17990> (дата звернення: 10.03.2026).

48. UNHCR. Guidelines on International Protection No. 12: Claims for refugee status related to sexual orientation and gender identity. 2012. (HCR/GIP/12/09). URL: <https://www.refworld.org/policy/guidance/unhcr/2012/en/86205> (дата звернення: 10.03.2026).

49. UNHCR. Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. Geneva, 2019. (HCR/1P/4/ENG/REV. 4). URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2021/03/Handbook-ENG-1.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

50. United Nations. Universal Declaration of Human Rights, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 10.03.2026).

51. Zimmermann A., ed. The 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol: A Commentary. Oxford University Press, 2011. 1799 p.